

Sahîh-i Buhârî Nüshalarına Dair Yeni Bulgular II:

es-Sagâni Nüshası ve Türkiye
Kütüphanelerindeki Yazmaları

“Some New Findings on
Manuscript Copies of *Sahîh al-
Bukhârî* II:

Radî al-Dîn al-Saghâni’s Edition and
Related Manuscript Copies in Libraries
of Turkey”

*Arafat AYDIN**

Abstract: This study deals with the specificities of Radî al-Dîn al-Saghâni’s (d. 650/1252) edition of *Sahîh al-Bukhârî*, the ways in which it differs from other editions of al-Bukhârî, and the manuscript copies of al-Saghâni’s edition that we have been identified in Turkey. It has been a contentious issue whether al-Saghâni’s edition was extinct. However, we have identified more than twenty copies of the work. The article begins with an overview of al-Saghâni’s life and scholarly personality, followed by a discussion of the specificities of al-Saghâni’s edition of *Sahîh al-Bukhârî*. Using concrete examples, we have highlighted the differences between al-Saghâni’s edition and other editions of al-Bukhârî. The study is concluded by a presentation of the important manuscript copies of al-Saghâni’s edition preserved in manuscript libraries of Turkey. It is especially significant that the al-Saghâni’s edition relies on an early copy produced during al-Bukhârî’s lifetime and bearing the corrections (tashîh) of his student al-Firabrî. Taking this copy as the basis for his edition and assigning specific signs for three additional copies, al-Saghâni refers to the differences between these copies on the margins. Thus al-Saghâni puts to work the current rules of critical edition (taḥqîq) as early as the 7th/13th century. Many of the textual differences that appeared after al-Firabrî have been resolved in this edition by turning to al-Bukhârî or al-Firabrî. The marginal notes of the edition reflect al-Saghâni’s linguistic credentials. The present study thus sheds light on the rich manuscript collections of Turkey as exemplified by al-Saghâni’s edition of *Sahîh al-Bukhârî*.

Citation: Arafat AYDIN, “Sahîh-i Buhârî Nüshalarına Dair Yeni Bulgular II: es-Sagâni Nüshası ve Türkiye Kütüphanelerindeki Yazmaları” (in Turkish), *Hadis Tetkikleri Dergisi (HTD)*, XIV/1, 2016, pp 7-50.

Keywords: al-Bukhârî, *al-Jâmi‘ al-Sahîh*, Radî al-Dîn al-Saghâni, al-Firabrî, Manuscript Copies.

Giriş

İslâm telif geleneğinde bilginin yazıyla kayıt altına alınmış olması,** özel-

* Yazma Eser Uzm., Türkiye Yazma Eserler Kurumu Bşk., İstanbul, arafataydin@yek.gov.tr

** Bu çalışma, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığına bağlı Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı bünyesinde Yrd. Doç. Dr. Ferruh Özpılavcı danışmanlığında tarafımızca hazırlanan *Sagâni’nin Sahîh-i Buhârî Nüshası ve Türkiye Kütüphanelerindeki Yazmaları* (İstanbul, 2016) adlı uzmanlık tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

likle ilk dönemlerin imkânları göz önünde bulundurulduğunda o bilginin aslına uygun muhafazası ve rivâyeti için yeterli görülmemiş, yazılı metinlerin muhâfazası ve sonraki nesillere intikâlinde belirli kurallar ortaya konulmuştur. Kaynaklarda hadis tahammül ve edâ yolları olarak semâ', kırâat/arz, münâvele, imlâ, icâzet... gibi başlıklar altında dile getirilen ilkelere büyük oranda riayet edilmiştir. Nasıl ki bir hadis geçerli rivâyet yöntemleriyle bir hocadan alınıp isnadlı bir şekilde nakledilmişse aynı durum yazılı metinlerin rivâyeti için de söz konusu olmuş, müellifin okumaya ve okutmaya izin verdiği kimseler aracılığıyla kitapların aslına uygun muhafazası ve rivâyeti temin edilmeye çalışılmıştır.

Hadis rivâyetinin ilk asırlardaki şifâhî karakterli ve şahıs (hoca/şeyh) merkezli tabiatı, hadise ve diğer İslâmî disiplinlere dair oluşan yazılı kaynakların muhafazası ve rivâyetine yönelik geliştirilen yöntemlere de yansımış, bu sa- yede bir eser için "müellif/musannif" olgusu dışında bir de o eseri nakleden "eser/nüsha râvîsi" olgusu ilim dünyasına girmiştir. Bu metod sayesinde yazılı metinler ehil görülen şahıslara adeta zimmetlenmiştir. İcâzet geleneği böyle-likle zuhûr etmiş, ancak hocaların layık gördüğü kimseler o ilmi veya metni okuyabilmiş ve okutabilmişlerdir. Rivâyet dönemindeki isnad kurumunun ye- rini ve işlevini üstlenen icâzet yöntemi sayesinde zamanla ilimlerin ve kitaplara- rın isnadları oluşmuştur. Oluşan bu isnadların, ilimlerin ve yazılı kaynakların aslına uygun muhafazası ve intikâlinde oynadığı rolü ifade etmek üzere "الأسانيد" *İsnadlar kitapların neseberidir. Her kimin elinde [ki- tabın müellifine kadar ulaşan] isnadı bulunmazsa o kitap o kişi için buluntu hük- mündedir*¹ ibaresi tam da bu hususu dile getirmek üzere ifade edilmiştir.

İmâm Buhârî'nin (v. 256/870) *Sahîh-i Buhârî* adıyla şöhret bulan *el-Câmi'u's-sahîh* adlı hadis kitabının müellifinden sonra geçirdiği süreci genel anlamda ortaya koymak adına yaptığımız bu çalışmanın temel konusu, eserin nüsha olarak rivâyeti noktasında sergilediği gayretle dikkat çeken Radyyyüddin es-Sagâni'nin (v. 650/1252) *Sahîh-i Buhârî* nüshasını tanıtmak ve taşıdığı bir- takım hususiyetleri ortaya koymaktır.

Uzun soluklu bir projenin önemli bir ayağı olan bu çalışma, Topkapı Sarayı Müzesi ve Süleymaniye kütüphaneleri başta olmak üzere İstanbul ve Ana- dolu'daki diğer yazma eser kütüphanelerini de içine alan geniş kapsamlı bir taramaya dayanmaktadır. Türkiye kütüphanelerinde kayıtlı 1500'ü aşkın *Sahîh-i Buhârî* nüshasını kapsayan bu taramalarımız esnasında, *el-Câmi'u's-sahîh*'in en önemli nüshalarından biri olarak kabul edilen Radyyyüddin es-Sagâni'nin *Sahîh-i Buhârî* nüshasının yirmiden fazla kopyası (*fer'*) tespit edilmiştir. Hakkında daha önce müstakil bir çalışmanın yapılmamış olması ve mevcudiyeti konusunda belirsizliğin söz konusu olmasından dolayı bu mühim

¹ Kettâni, Muhammed Abdülhay, *Fihri'sü'l-fehâris ve'l-esbât*, Beyrut, 1982, I, 81.

nüsha, bu çalışmaya konu teşkil etmiştir. Buhârî'nin diğer önemli nüshalarından biri olarak kabul edilen Yûnînî (v. 701/1302) nüshası ve bu nüshanın Bulak'ta yapılan baskısı hakkındaki tetkik ve değerlendirmelerimiz ise bahsi geçen projenin bir başka kolu olarak "*Sahîh-i Buhârî Nüshalarına Dair Yeni Bulgular: Bulak Baskısı, Yûnînî Yazmaları ve Abdullâh b. Sâlim el-Basrî Nüshası*" adıyla kısa bir süre önce makale olarak yayımlanmıştır.² Konuya dair daha ayrıntılı bir çalışma hüviyetinde olan *Sahîh-i Buhârî*'nin Ebû Zer (v. 434/1043) nüshasına yönelik tetkik ve değerlendirmelerimiz ise bu serinin devamı niteliğinde olan bir sonraki çalışmamızda ele alınacaktır.

Radiyyüddin es-Sagâni, *Sahîh-i Buhârî*'yi hocası İbnü'l-Husrî'den (v. 619/1222) semâ' edip eserin icâzetini aldıktan sonra İmâm Buhârî'nin yaşadığı dönemde yazıldığını ve Buhârî'nin talebesi Firebrî'nin (v. 320/932) tashih kaydını içerdiğini ifade ettiği mühim bir *Sahîh-i Buhârî* nüshasına vâkıf olmuştur. Bağdad Nüshası/en-Nüshatü'l-Bağdâdiyye olarak bilinen bu mühim nüshayı esas alarak ve buna ilaveten başka birtakım nüshalarla lafız farklılıkları söz konusu olduğunda her biri için rumuz ve işaretler belirleyip bu farklılıklara metnin kenarında işaret ederek kendi nüshasını yazan es-Sagâni, ilmi değeri yüksek bir nüsha meydana getirmiştir. Vâkıf olduğu nüsha Firebrî'nin tashihini içerdiğinden bu nüsha için 'ف' rumuzunu belirleyen es-Sagâni, esas kabul ettiği bu nüshayla diğer nüshalar arasında ihtilâf veya ittifak olması hâlinde bunların her birine büyük bir titizlikle işaret etmiş ve böylelikle kendi nüshasını Firebrî nüshasının nitelikli bir kopyası (*fer'*) hâline getirmiştir. Firebrî'den sonra oluşan nüshalar arası birçok farklılığı bizzat Buhârî'nin veya Firebrî'nin notlarıyla çözüme kavuşturan es-Sagâni'nin Buhârî nüshası ayrıca hâşiyeye kısmındaki açıklamalarla onun lügât âlimi kimliğini yoğun bir şekilde hissettirmektedir.

Oldukça erken denilebilecek bir dönemde günümüz tahkik kurallarını işletmeye başladığı görülen es-Sagâni'nin *Sahîh-i Buhârî* nüshasının ilmî kıymetine ilk vâkıf olanlardan biri İbn Hacer'dir (v. 852/1449).³ *Fethu'l-Bâri* isimli şerhinde ilmî değeri yüksek başka nüshalara da muttali olmasına rağmen es-Sagâni nüshasına ayrı bir kıymet veren ve bu nüshaya yoğun atıflarda bulunan İbn Hacer, bu nüshanın varlığından ilim câmiasını haberdar eden belki de ilk kişidir. Ne var ki İbn Hacer sonrasında nüshanın mevcudiyeti noktasındaki belirsizlik konunun ilgililerini bir bilinmeze sürüklemiştir. XIX. asra gelene

² Arafat Aydın ve Ali Albayrak, "Sahîh-i Buhârî Nüshalarına Dair Yeni Bulgular: Bulak Baskısı, Yûnînî Yazmaları ve Abdullâh b. Sâlim el-Basrî Nüshası" *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sayı: 35 (2016), s. 1-39.

³ İbn Hacer'den önce Kirmânî (v. 787/1385), şerhinde es-Sagâni'nin esas aldığı Firebrî nüshasından ve bir yerde es-Sagâni nüshasından bahsetse de (bkz. Ayasofya, nr. 660, vr. 215") bunu belirgin bir şekilde ifade etmediğinden bunun hangi nüsha olduğu tam anlayışamamış ve eseri tahkik edenler tarafından es-Sagâni'ye yapılan atıf San'ânî olarak yorumlanmış ve takdim edilmiştir (bkz. Şemsüddin el-Kirmânî, *Sahîhu Ebi Abdillâh el-Buhârî bi-Şerhi'l-Kirmânî*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî 1401/1981, XVIII/44).

kadar devam eden bu belirsizlik *Sahîh-i Buhârî*'nin 1270/1853 yılında Hindistan'da Ahmed Ali es-Sehârenpûrî (v. 1297/1880) tarafından yapılan ilk baskısında esas alınan on nüshadan birinin Hindistan'da mevcut olduğu ifade edilen⁴ es-Sagâni nüshası olması yönüyle kısmen giderilmiştir. es-Sagâni nüshasına yapılan atıflarda yetersiz kaldığı görülen bu baskının Türkiye'de tespitini yaptığımız es-Sagâni nüshalarındaki birçok noktayı içermiyor oluşu, ya dakik bir atıf usulünün benimsenmediğini ya da Hindistan'da olduğu ifade edilen nüshanın es-Sagâni nüshasının tüm unsurlarını içermeyen zayıf bir kopyası olduğu ihtimalini akla getirmektedir.⁵

es-Sagâni nüshasının günümüze gelmediği noktasındaki yaygın kanaat -el-deki zayıf imkânlar göz önünde bulundurularak atıldığı anlaşılan bu adıma rağmen- devam etmiştir. Öyle ki günümüzde Buhârî nüshaları üzerine en kapsamlı ve derinlikli çalışmaya imza atan ve yakın zaman önce iki cilt hâlinde neşredilen *Rivâyâtü'l-Câmi'i's-sahîh ve nüсахuhû* adlı çalışmasında Cum'a Fethi Abdülhalim'in es-Sagâni'nin *Sahîh-i Buhârî* nüshasından haberdar olmadığı anlaşılmaktadır. Hatta atıf yaptığı kaynaklarda yer alan es-Sagâni'ye dair bilgileri San'âni şeklinde yanlış yorumlamıştır.⁶ es-Sagâni'nin özellikle Arap dili ve lügatçiliği sahasındaki faaliyetleri üzerine yaptıkları araştırmalarla dikkatleri çeken Ahmed Khan ve Madad Ali Qadri gibi araştırmacıların da es-Sagâni'nin Buhârî hakkındaki bu mühim çalışmasından haberdar olmadıkları anlaşılmaktadır.⁷

Çalışmasının asıl konusu *Sahîh-i Buhârî*'nin yazılı kaynakları olmasına rağmen Buhârî nüshalarının rivâyeti meselesine de değinen Fuad Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları* isimli çalışmasında tek cümleyle konuya temas etmiş ve verdiği dipnotta künyesini zikrettiği bir nüshanın es-Sagâni'nin kullandığı rumuzların mufassal izahını içerdiğini belirtmiştir.⁸ Her ne kadar zikri geçen

⁴ Günümüzde Hindistan'da Şeyh Ebu'l-Hasen en-Nedvi Merkezinde olduğu ifade edilmiştir (bkz. *el-Câmi'u's-Sahîh bi-hâşiyeti'l-muhaddis es-Sehârenfûrî*, (Eseri tahkik eden Takıyyüddin en-Nedvi'nin mukaddimesi), Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2011, I, 17.

⁵ Eseri yakın dönemde yeni bir tertiple 15 cilt hâlinde yeniden yayına hazırlayan Takıyyüddin en-Nedvi, yazdığı mukaddimeye Sehârenpûrî tarafından esas alınan nüshalar içerisinden es-Sagâni nüshasına özellikle vurgu yapmakta, Mehmet Özşenel de "Sahîh-i Buhârî Neşirleri: Sehârenpûrî Neşri ile II. Abdülhamid Neşrinin Karşılaştırılması" isimli çalışmasında burada verilen bilgiler ışığında es-Sagâni nüshasının ilmi kıymetini dile getirmektedir (bkz. Mehmet Özşenel "Sahîh-i Buhârî Neşirleri: Sehârenpûrî Neşri ile II. Abdülhamid Neşrinin Karşılaştırılması", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD)*, cilt: 11, sayı: 21, 2013, 457-484).

⁶ Cum'a Fethi Abdülhalim, *Rivâyâtü'l-Câmi'i's-sahîh ve nüсахuhû*, Katar, 2013, s. 547, 548, 553.

⁷ Ahmed Khan, "Semâ'atu müellefâti's-Sagâni el-Lugavi", *Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtûtâti'l-Arabîyye*, XLI/1 (1418/1997), s. 55-90; Madad Ali Qadri, "Life and Works of Imam al-Sag-hani al-Lahori", *Sind University Research Journal*, V (1966), s. 67-80.

⁸ Fuad Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, Ankara, 2000, s. 197.

künye bilgisi yanlış da olsa çalışmamızın ilk hareket noktalarından biri olmuş ve araştırmalarımızda mühim bir anahtar işlevi görmüştür. Buhârî ve Müslim'in *Sahih*'lerinin telif edildikten sonraki süreçte İslâm toplumu tarafından gördükleri hüsn-i kabulü araştırmasına konu edinen ve *Sahihayn* nüshalarının İslâm coğrafyasındaki yaygınlaşan kullanımları üzerinde de duran Jonathan Brown, es-Sagâni'nin *Sahih-i Buhârî* üzerine tıpkı Ebû Zer ve Yûnîni gibi çalışma yaptığını ifade etmiş ancak nüshasına dair herhangi bir bilgi vermemiştir.⁹

Taşdığı ilmî kıymete rağmen mevcudiyeti konusundaki belirsizlikler dolayısıyla hakkında müstakil ilmî bir çalışma bulunmayan¹⁰ es-Sagâni'nin *Sahih-i Buhârî* nüshasının Türkiye'de yirminin üzerinde kopyasının bulunması, konuyu başlı başına araştırılabilir kılmaktadır. Türkiye kütüphanelerinin sahip olduğu zenginliği ortaya koymasının yanında konuyla ilgili önemli tespit ve değerlendirmeler yapma fırsatı sunan bu nüsha çeşitliliği çalışmamızın en büyük avantajlarından biridir.

Türkiye kütüphanelerinde tespit ettiğimiz kopya nüshaları (*furû'*) ışığında es-Sagâni'nin *Sahih-i Buhârî* nüshasının tanıtılacağı bu çalışmada önce Radiyyüddin es-Sagâni'nin hayatı ve ilmî kişiliği üzerinde durulacak, ardından es-Sagâni'nin esas aldığı nüshalar hakkında bilgiler verilecektir. es-Sagâni nüshasının diğer Buhârî nüshalarından ayrılan yönleri üzerinde örnekleriyle birlikte durulduktan sonra tespit edilen yazmaların temayüz eden yönleri vurgulanacaktır.

Radıyyüddin es-Sagâni (v. 650/1252)

Radıyyüddin Ebu'l-Fezâil Hasen b. Muhammed b. Hasen b. Haydar b. Ali b. İsmâ'il el-'Adevî el-Ömerî el-Kuraşi es-Sagâni¹¹ 10 Safer 577 tarihinde (25 Haziran 1181) Lahor'da dünyaya gelmiştir.¹² Kaynaklarda es-Sagâni hakkında

⁹ Jonathan Brown, *The Canonization of al-Bukhârî and Muslim*, Brill: Leiden 2007, s. 384.

¹⁰ Görebildiğimiz kadarıyla modern dönemde es-Sagâni nüshasıyla ilgili tek akademik çalışma konumunda olan Ahmed b. Fâris es-Sellûm'un "Nüshatü'l-İmâm es-Sagâni min Sahihî'l-Buhârî ve Kıymetuhu'l-İlmiyye" isimli makalesi herhangi bir yazma nüshaya dayanmaksızın, İbn Hacer'in Buhârî şerhinde es-Sagâni nüshasına yaptığı atıfların bir kısmının nakledilmesi mahiyetindedir. Zayıf bir içeriği olsa da müstakil olarak es-Sagâni nüshasından bahsetmesi yönüyle önem arz etmektedir (bkz. *Mecelletü'l-Cüddi el-Müslim*, sayı: 39, (1431/2010), s. 8-16).

¹¹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, Kahire, 1427, XXIII, 282-283; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zehab*, nşr. Abdulkâdir el-Arnaûd, Dımeşk, 1406, VII, 431; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, nşr. Vizâretü's-Sekâfe, Kahire, ty., VII, 30; Takıyyüddin el-Fâsi, *Zeylû't-Takyîd li-ruvâti's-sünen ve'l-mesânid*, nşr. Kemal Yûsuf el-Hût, Beyrut, 1410, I, 511.

¹² Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XXIII, 283. Son dönem araştırmacılarından Khaliq Ahmed tarafından Bedâun'da doğduğuna dair dile getirilen görüşün kaynaklarda bir karşılığı yoktur (bkz. Nizami Khaliq Ahmed, *Some Aspects of Religion and Politics in India During the Thirteenth Century*, Delhi, 1978, s. 152).

ayrıca Lahorlu olduğu için *el-Lâhûrî*, Hanefî mezhebine mensup olduğu için *el-Hanefî*, Arap dilindeki uzmanlığıyla dikkatleri çektiği için *el-Lugavî* ve *en-Nahvî* nisbeleri de zikredilmiştir.¹³ es-Sagâni hakkında, özellikle Türkiye'deki akademik metinlerde görülen Sâgânî şeklindeki yaygın kullanım¹⁴ gerek kelimenin Arapça yazımında sad harfinden sonra elif harfinin bulunmaması, gerekse Radiyyüddîn es-Sagâni'nin bizzat kendi eserlerinde nisbesini "Sagâni" olarak kaydetmiş olması ve bu şekildeki kullanımdan hoşnut olduğunu ifade etmesi¹⁵ sebebiyle hatalı bir kullanımdır.

Lahorlu bir aileye mensup olan Radiyyüddîn Hasen b. Muhammed'in ailesi köken olarak o dönemde Mâveraünnehir bölgesinde bir şehir olan Çagâniyân'dan Lahor'a gelen bir ailedir ve bu sebeple kendini eserlerinde es-Sagâni olarak takdim etmektedir. es-Sagâni'nin doğumundan sonra Lahor'dan da göç eden es-Sagâni ailesi, Gazne'ye yerleşmiş ve es-Sagâni on üç yaşındayken burada babasını kaybetmiştir.¹⁶ Oğlunun ileride Arap dili, belâgati ve lügatçiliği konusunda otorite olarak kabul edileceğini bilirmişçesine henüz küçük yaşlardan itibaren onu özellikle Arap dili ve belâgati alanına yönlendiren babasının vefatı üzerine es-Sagâni ilimle irtibatını koparmamış, 590'lı yılların başında eğitim aşamasının Gazne ayağını noktalamıştır. İlk olarak Lahor'a giden es-Sagâni hadis ve fikhın yanında gramer ve aruz alanlarında da söz sahibi kabul edilen Merginanlı Muhammed b. Hasen en-Nazzâm'ın önde gelen öğrencilerinden biri olmuştur. Sonrasında Lahor'dan Delhi'ye geçip Kadî Sa'düddîn Halef b. Muhammed Hüsnâbâdî'den tahsil görmüştür.¹⁷ Bedâun ve Kol'de (Coil/Aligarh) kısa bir süre kaldıktan sonra Arapçasını, özellikle de lügat alanındaki bilgisini daha da ilerletmek için Arap coğrafyasına yönelen es-Sagâni, 599'da (1201) Mekke'ye gitmiş, burada yaklaşık beş yıl kalmıştır. Mekke'de İbnü'l-Husrî diye mâruf Burhâneddin Ebu'l-Fütûh Nasr el-Husrî'ye (v. 619/1222) talebelik etmiş ve ondan Buhârî'nin *el-Câmi'ü's-sahîh*'ini okumuştur.¹⁸ Ayrıca Ebû Muhammed İbnü'l-Cevzi de (v. 655/1258) onun hocaları arasında yer alır. es-Sagâni, Hicaz'dan Aden'e geçmiş; burada Kâdî Ebû İshâk İbrâhim el-Kureyzi ve Ebu'r-Rebi' Süleymân b. Battâl gibi hocalardan fayda-

¹³ İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcîm fi tabakâti'l-Hanefiyye*, nşr. Muhammed Hayr Ramazan, Dımeşk, 1413, I, 155; Suyûti, *Buğyetü'l-vu'ât*, nşr. M. Ebu'l-Fazl İbrahim, Lübnan, ty., I, 519; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî ty., III, 279; Zebîdi, *Tâcu'l-arûs*, Dâru'l-Hidâye, ty., XXXV, 307.

¹⁴ Mehmet Görmez, "Sâgânî, Radiyyüddîn," *DİA*, İstanbul, 2008, XXXV, 487-488.

¹⁵ Sagâni *Mecma'u'l-bahreyn* isimli lügatinin "s-ğ-n" maddesinde ismini es-Sagâni olarak vurgulamaktadır (Ahmed Khan, "Semâ'âtu müellefâti's-Sagâni el-lugavî", s. 55'ten naklen).

¹⁶ Madad Ali Qadri, s. 68.

¹⁷ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, ty., XLVII, 444.

¹⁸ Takıyyüddîn el-Fâsi, *Zeylüt-Takyid*, I, 512. es-Sagâni İbnü'l-Husrî'den okuduğu tarihi nüshasının başında 6 Zilhicce 609 olarak zikretmiştir (bkz. Laleli, nr. 614, vr. 1^b).

lanmıştır. Hattâbî'nin (v. 388/998) *Sahîh-i Buhârî* üzerine yazdığı *A'lâmu's-sünen* ve *Sünen-i Ebû Dâvûd* üzerine yazdığı *Me'âlimü's-sünen* isimli şerhleri bu âlimlerle birlikte okumuş ve onlardan bu eserlerin icâzetini almıştır. Aden'den sonra Mogadişu'ya giden es-Sagâni bir süre sonra tekrar Yemen'e dönmüştür. Tahsilini büyük oranda tamamlamış vaziyette 613 (1216) yılında tekrar Mekke'ye dönen es-Sagâni burada iki yıl kalmış ve Yâkût el-Hamevî (v. 626/1229) ile görüşmüştür.¹⁹

Gazne'de başlayıp Lahor, Delhi, Bedâun, Mekke, Yemen ve Mogadişu gibi beldeleri kapsayan ilim talebi seyahatleriyle (rihle) tahsilini tamamlayan es-Sagâni, 615 (1218) yılında 37 yaşında Abbâsiler Devleti'nin başkenti olan Bağdat'a gelmiştir.²⁰ Siyâsî başkent olmanın yanında dönemin ilim ve kültür başkenti de olan Bağdat'ta daha çok hadisle meşgul olan es-Sagâni Bağdat'ın önde gelen âlimlerinden İzzüddîn İbnü'l-Esir (v. 633/1235) ve Kadı Mahmûd ez-Zencânî (v. 625/1227) ile iyi ilişkiler geliştirmiş, yakın dostluklar kurmuştur.²¹ Mekke'deki tahsil yıllarında hocası İbnü'l-Husri'den Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'ini okumuş olmasına rağmen Bağdat'a geldiğinde Buhârî'yi iki ayrı hocadan daha okuyan es-Sagâni, bunu nüshasının başında ifade etmiştir. Buna göre Bağdat'ta 16 Cemâziyelâhir 615 tarihinde İbnü'n-Nâkîd diye mâruf Ebû Muhammed Abdülazîz b. Ebu'r-Rızâ'dan (v. 616/1219) semâ' ettiğini ifade eden es-Sagâni, ayrıca Nizâmiye Medresesinde kurulan ve sekiz meclis süren Buhârî okumalarına katılmış, 27 Şevvâl 616 tarihinde Ebû Sa'd Sâbit b. Müşerref el-Ezci'ye (v. 619/1222) Buhârî'yi kıraat ettiğini söylemiştir.²²

Bağdat'taki ilmî faaliyetlerinde lügat birikimini hadisler üzerinden ortaya koyan ve kısa sürede sahadaki otoritesini kabul ettiren es-Sagâni, Abbâsî halîfesi Nâsır li-Dînillâh'ın dikkatini çekmiş ve halife, es-Sagâni'yi Delhi Sultanı İltutmuş'a (1211-1236) büyükelçi olarak göndermiştir. Bunun üzerine iki yıllık ilk Bağdat serüveninden sonra es-Sagâni 617 (1220) yılı başlarında Delhi'ye gitmiştir.²³ 624 (1226) yılına kadar burada kalan es-Sagâni, İslâm halîfesinin özel temsilcisi olarak Halife ile Delhi sultanı arasında pek çok konuda aracılık yapmıştır.²⁴

Nâsır li-Dînillâh'ın 624 (1226) yılındaki ölümünden sonra bir sonraki halife Müstansır-Billah tarafından iki yıl sonra 626 yılında yeniden Hindistan'a elçi olarak görevlendirilecek olan es-Sagâni'nin hayatının bu kesitine dair konumuz olan Buhârî nüshasının sonuna iliştirdiği kendisiyle ilgili not ilgi çekicidir.

¹⁹ Görmez, "Sâgâni, Radıyyüddîn" *DİA*, XXXV, 487.

²⁰ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XLVII, 444.

²¹ Madad Ali Qadri, s. 70.

²² bkz. Laleli, nr. 614, vr. 1^b.

²³ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XLVII, 444.

²⁴ Madad Ali Qadri, s. 70.

es-Sagâni burada nüshasının ilk cildini yazmayı 625 yılında tamamladığını ifade etmekte ve bu işlemi Hint sahil beldelerinden birinde esir durumdayken yaptığını söylemektedir. Başında Müslüman olmayan bir bekçi nezaretinde bir hücrede tutulduğunu ve sadece Cuma ve bayram namazları için bu hücreden çıkışına izin verildiğini aktarmaktadır.²⁵ Eserinin kalan ciltlerini bu durum bittikten sonra tamamladığını ifade eden es-Sagâni'nin bu beyânına göre, kısa süreli bir esaret dönemi geçirdiği anlaşılmaktadır. Nitekim yeni halife onu tekrar elçi olarak göndermeden evvel, 626 yılında es-Sagâni'nin Hindistan'dan ayrıldığını ve hac farızasını yerine getirdiğini görmekteyiz.²⁶ es-Sagâni, Abbâsi halifesi Müstansır-Billâh'ın arzusuyla Hicâz'dan Bağdat'a dönmüş, 627 (1229) yılında tekrar Delhi'ye elçi olarak görevlendirilmiştir. Bu defa kendisine daha temel bir görev verilmiş ve Halife Müstansır-Billâh, es-Sagâni aracılığıyla Delhi sultanı İltutmış'a menşur ve hil'at vermiştir.²⁷

Sultan İltutmış'ın 633 (1236) yılındaki ölümünden sonra yerine kızı Raziye geçmiş ancak arka arkaya beş Delhi sultanının öldürüleceği veya tahttan indirileceği otuz yıl kadar sürecek olan siyasî kargaşa ve karışıklık dönemi başlamıştır. Raziye döneminin ilk yılında da elçilik görevi devam eden es-Sagâni, 634 (1237) yılında bu görevine ara vererek tekrar hac farızasını yerine getirmek üzere Hindistan'dan ayrılmıştır.²⁸ Hac için Mekke'nin yolunu tutan es-Sagâni, bu ibadetini ifa ettikten sonra bir süre Mekke'de ikâmet etmiş ve ilk eseri olan *et-Tekmile* isimli lügat çalışmasını burada kaleme almıştır. Hac sonrası tekrar Hindistan'a dönen es-Sagâni, Raziye döneminde oluşan siyâsî ve sosyal havayı beğenmeyerek Hindistan'dan ayrılmanın yollarını aramış ve halifeden Bağdat'a dönmek üzere talepte bulunmuştur. 637 (1240) yılında Halife Müstansır-Billâh tarafından Bağdat'a çağırılan es-Sagâni'nin 617 (1220) yılında 39 yaşındayken başlayan elçilik görevi 637 yılında noktalanmış ve 59 yaşındayken Bağdat'a dönmüştür.²⁹ es-Sagâni, elçilik görevinde bulunduğu yirmi yıl boyunca devlet nezdinde sahip olduğu değer ve konumun yanında âlim kimliğiyle de Hindistan Müslümanlarının övgü ve takdirlerini kazanmıştır.

Yaşı altmışları bulduğu bir dönemde başkent Bağdat'a dönen es-Sagâni, Halife tarafından Merzubâniyye ribatına hoca olarak görevlendirilmiş ve burada ikâmet etmeye başlamıştır.³⁰ Eserlerinin bir kısmını bu ribatta kaleme

²⁵ Damad İbrahim, nr. 267, vr. 268^a.

²⁶ Suyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, I, 519.

²⁷ Cüzcanî, Ebû Ömer Minhâcüddin, *Tabakât-ı Nâsiri*, nşr. Abdülhay Habibi, Tahran, 1984, s. 174.

²⁸ Taşköprizâde, Ebu'l-Hayr İsamüddin, *Miftâhu's-sa'âde*, nşr. Kâmil Bekrî, Kahire, 1968, I, 113.

²⁹ Abdülhayy et-Tâlibî, *el-İ'lâm bi-men fi târihi'l-Hind mine'l-a'lâm (Nüzhëtü'l-havâtır)*, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1420, I, 138.

³⁰ Zebidî, *Tâcu'l-arûs*, II, 496.

alan es-Sagâni, Halife Müstansır-Billâh'ın 640 (1240) yılındaki vefatına kadar üç yıl boyunca burada hocalık ve idarecilik yapmıştır. Bu dönemde ribatın vakfiyesine vâkıf olan es-Sagâni, vakfiyede bu medresede görev yapacak olan hoca ve idarecilerin Şâfi'î mezhebine mensup olması gerektiği şartını okuyunca buradaki görevinin naklini istemiş ve Hanefî mezhebinin öğretileri üzerine tesis edilen yine Bağdat'taki Tutşiyiye medresesine intikal etmiştir. Vefatına kadar on yıl boyunca bu medresede görev yapan es-Sagâni burada görev yaptığı dönemde aynı zamanda Abbâsî Veziri İbnü'l-Alkamî'nin oğlu İzzeddin'e özel dersler vermiştir.³¹ Bu dönemde kaleme aldığı *el-Ubâb*, *Mecma'u'l-bahreyn* ve *Yaf'ül* isimli eserlerini vezir İbnü'l-Alkamî'ye ithaf etmiştir.³²

Kırklı yaşlarına kadar çeşitli İslâm beldelerini dolaşıp ilmini ikmâl eden Râdiyyüddin es-Sagâni, yirmi yıla yakın bir süre Hindistan'da Abbâsî halifesi adına icra ettiği elçilik görevinden sonra altmışlı yaşlarda Bağdat'a dönmüş, on üç yıl daha Bağdat'ta ikâmet ettikten sonra 72 yaşında 19 Şâban 650'de (25 Ekim 1252) vefat etmiş ve vasiyeti üzere naaşı Mekke'ye taşınarak Cennetü'l-Muallâ kabristanına defnedilmiştir.³³

es-Sagâni'nin İlmî Kişiliği

Diğer pek çok İslâm âlimi gibi birden fazla sahada söz sahibi olan ve ilmî liyakatiyle yaşadığı dönemde kendini kabul ettiren es-Sagâni'nin asıl uzmanlık alanı Arap dili ve lügatçiliğidir. Bu sahaya henüz küçük yaşlarda ilgi duymaya başlayan Râdiyyüddin es-Sagâni'nin çocukluk yıllarında babasından almaya başladığı ilk tahsil bu yönde olmuştur. es-Sagâni'nin Gazne'de başlayıp Lahor, Delhi, Bedâun ve Aligarh'a uzanan ilim seyahatlerinin rotasının Hicaz, Yemen ve Bağdat muhitlerine yönelmesindeki öncelikli hedef de Arap dili sahasındaki uzmanlığını geliştirmektir. es-Sagâni bu sahadaki otoritesini tescillediği temel lügat çalışmalarını ise altmışlı yaşlarda Bağdat'a döndükten sonra kalm almıştır. es-Sagâni için Süyûtî "lügat sancağının taşıyıcısı", Zehebî ise "lügatın zirvesindeki isim" ifadelerini kullanmıştır.³⁴

Cevherî'nin *es-Sihâh*'ına yazdığı *et-Tekmile ve'z-zeyl* isimli lügat çalışmasıyla *es-Sihâh*'a altmış binin üzerinde kelime ilave eden es-Sagâni, sahaya dair engin birikimini bu noktada bırakmamış, daha kapsamlı hazırlamaya başladığı ve kendi telifi olan diğer bir lügat çalışması *el-Ubâbü'z-zâhir*'i ise mîm harfine

³¹ İbnü'l-Fuvatî, *el-Havadisü'l-câmi'a ve't-tecâribü'n-nâfi'a fi'l-mieti's-Sâbi'a*, nşr. Mehdi en-Necm, Beyrut, 1424, s. 204. İbnü'l-Fuvatî, es-Sagâni'nin vezir İbnü'l-Alkamî'nin on bin cildi aşkın kitaptan oluşan zengin kütüphanesinden istifade etme imkânına kavuştuğundan bahsetmektedir.

³² İbnü'l-Fuvatî, *el-Havadisü'l-câmi'a*, s. 204.

³³ Safedî, Salâhuddîn Halil b. Aybek, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, nşr. Ahmed el-Arnaûd, Beyrut, 1420, XII, 152.

³⁴ Abdülhayy et-Tâlibî, *Nüzhetu'l-havâtr*, I, 138.

kadar yazabilmiş, kalan kısmına ömrü kifayet etmemiştir. Hacimli lügatler yanında çekimli bir yapıya sahip olan Arap dilinin belirli kelime kalıplarına has müstakil eserler de kaleme alan es-Sagâni, ayrıca ardında Araplar tarafından gündelik hayatta kullanılan kelime çeşitliliğine dair kaleme aldığı birkaç varaklık risâleler de bırakmıştır.

Hadis sahasında kaleme aldığı eserlerle bu sahaya da bir derinlik kazandıran es-Sagâni'yi en önde gelen öğrencisi Abdülmü'min b. Halef ed-Dimyâti (v. 705/1306) "fıkıh ve hadiste imâm" olarak nitelemektedir.³⁵ Özellikle Osmanlı coğrafyası ve medreseleri başta olmak üzere İslâm dünyasının pek çok yerinde eğitim sisteminin yapı taşı eserlerinden biri hâline gelen *Meşâriku'l-envâr* isimli hadis kitabı, es-Sagâni'nin Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*'lerinden seçme yaparak meydana getirdiği hadisleri ihtiva etmekte, Arap dilinin kalıp ve terkiplerini esas alan yapısıyla es-Sagâni'nin dilci ve hadisçi kimliğini mezcetmektedir.³⁶ Uydurma olduğu değerlendirilmesinde bulunduğu rivâyetler hakkında da kitap ve risâleler kaleme alan es-Sagâni'nin bu yöndeki bazı tenkitleri Şemseddin es-Sehâvi (v. 902/1407) gibi âlimler tarafından aşırı bulunmuş, mevzû derecesinde olmayan bazı rivâyetleri bu sınıfa soktuğu gerekçesiyle eleştirilmiştir.³⁷

Bu çalışmanın temel konusu olan Buhârî nüshasında hadisçi kimliğini derinlikli bir şekilde hissettiren es-Sagâni'nin, biraz sonra zikredeceğimiz örneklerde de görülebileceği üzere nüshasının hâşiyesinde yer alan kendisine ait izahlar, onun gramere olan hâkimiyeti ve lügat konusundaki birikimini yansıtmaktadır. Ayrıca yaptığı râvî tanıtımlarıyla sahip olduğu hadis ricâli ve tabakât bilgisini ortaya koymakta, rivâyetlerin farklı tarîkleri üzerindeki hâkimiyetini de gözler önüne sermektedir.

Muhaddis ve dilci kimliğinin yanında fakihliği daha geri planda olsa da es-Sagâni fıkha dair telifleriyle³⁸ ve ömrünün sonlarına doğru Bağdat'ta Hanefî mezhebinin önemli medreselerinden kabul edilen Tuşsiyye Medresesinin baş müderrisi olarak görev yapmış olmasıyla bu alandaki varlığını hissettirmiştir.

³⁵ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXIII, 283.

³⁶ Sagâni'nin *Meşâriku'l-envâr*'da zikrettiği ve Buhârî'de yer aldığını ifade ettiği bazı hadislerin lafızlarının günümüz Buhârî nüshalarındaki ve baskılarındaki metinlerden farklılık gösterdiği yerler mevcuttur. Bu noktalar itibarıyla es-Sagâni'nin Buhârî nüshası incelendiğinde konu anlaşılır hale gelmektedir. Farklılıkların sebebini ilgili hadisin metninde kullandığı rumuzla veya hâşiyede yaptığı açıklamayla izah eden es-Sagâni, bazen de bu tür yerlerde *Sahîh-i Buhârî*'nin müstahreclerinden istifade ettiğini nüshasında vurgulamaktadır.

³⁷ Görmez, "Sâgâni, Radıyyüddin" *DİA*, XXXV, 487.

³⁸ Sagâni'nin fıkha dair *Menâsikü'l-hacc* ve *Ferâiz* isimli iki kitap telif ettiği kaynaklarda zikrolunmuştur, ancak bu eserlerin akbeti bilinmemektedir (bkz. Kâtip Çelebi, Hacı Halife, *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-funûn*, nşr. M. Şerefettin Yaltkaya-Kilisli Rifat Bilge, Ankara, 1941, II, 1832).

es-Sagâni'nin Sahîh-i Buhârî Nüshası

Sahîh-i Buhârî'yi ilk olarak Mekke'de hocası İbnü'l-Husrî'den (v. 619/1222) 609 yılında semâ' eden es-Sagâni, Bağdat'a döndükten sonra 615 ve 616 yıllarında iki ayrı hocadan daha eseri semâ' edip icâzetini almıştır. Sonrasında İmâm Buhârî'nin yaşadığı dönemde yazıldığını ve Buhârî'nin talebesi Firebrî'nin (v. 320/932) tashih kaydını içerdiğini ifade ettiği mühim bir *Sahîh-i Buhârî* nüshasına vâkıf olan es-Sagâni, kendi nüshasını bu nüshayla ve başka nüshalarla da mukabele edip müşahede ettiği nüshalar arasındaki lafız farklılıklarını yansıtma gayretine girişmiş ve esas aldığı nüshalar için rumuzlar belirleyerek bahsi geçen farklılıklara titiz bir şekilde işaret etmiştir.

es-Sagâni'den önce ilk olarak Asilî (v. 392/1002) ve Ebû Zer el-Herevî (v. 434/1043) tarafından icra edilen bu üst düzey ilmî faaliyet es-Sagâni ile daha ileri bir seviyeye ulaşmıştır. es-Sagâni nüshasını diğerlerinden farklı kılan şey ise Firebrî'nin tashih ettiği ve Bağdat nüshası olarak bilinen nüshaya dayanması itibariyle Firebrî'den sonra oluşan nüshalar arası birtakım farklılığı bizzat Buhârî'nin veya Firebrî'nin notlarıyla çözüme kavuşturmuş olmasıdır. İleride örnekleriyle izah edeceğimiz üzere es-Sagâni, nüshasında sadece lafız farklılıklarına temas etmemiş, yeri geldiğinde metni tashih etmiş, gerekli gördüğü yerlerde kelimelerin lügat izahlarına veya Arap dilindeki başka kullanım şekillerine de temas etmiştir. Ayrıca râviler hakkında ek bilgiler vermeyi ve hadisin başka tarihlerine işaret etmeyi ihmal etmemiştir.

es-Sagâni'nin *Sahîh-i Buhârî* nüshasının es-Sagâni'ye ait asıl nüshanın günümüzde mevcut olup olmadığı bilinmemektedir. Bu çalışma kapsamında tespiti yapılanların tamamı ya es-Sagâni nüshasından istisah edilmiş olan nüshaların ya da daha geç dönem es-Sagâni nüshalarının kopyaları mahiyetindedir. Ancak Türkiye'deki nüshaların bir tanesinde es-Sagâni'nin kendi nüshasının ikinci cildinin sonuna not ettikleri aynen aktarılmıştır. Buna göre es-Sagâni, Buhârî nüshasını eserin yarısına tekâbül eden ilk iki cildini 625 senesinin kurban bayramı günü Hint sâhil beldelerinden birinde hapis şartlarında kaleme aldığını ifade etmiştir. es-Sagâni'nin kalan ciltleri ne zaman ve hangi şartlarda yazdığı bilgisine ise şu an itibariyle sahip değiliz.

es-Sagâni Nüshasının Ana Metni

Lafız farklılıklarına temas eden diğer *Sahîh-i Buhârî* nüshaları gibi es-Sagâni nüshası da bir ana metinden bir de bu metnin kenar hizasında rumuzlar kullanmak suretiyle farklılıklara temas edildiği veya ilâve hâşiye kısmından oluşmaktadır.

es-Sagâni'nin kendi nüshasını yazarken *Sahîh-i Buhârî*'nin hangi nüshasını esas aldığı meselesi şimdiye kadar es-Sagâni tarafından yapılmış açık bir beyânla karşılaşılmadığından aydınlatılmamış bir meseledir.

Hocaları İbnü'l-Husrî, İbnü'n-Nâkid ve Ebû Sa'd el-Ezci'den *Sahîh-i*

Buhârî'nin Ebu'l-Vakt rivâyetini semâ eden es-Sagânî bu nüshanın icâzetini almıştır.³⁹ Tespitini yaptığımız es-Sagânî nüshalarının bazıları da Ebu'l-Vakt senediyle başlamaktadır.⁴⁰ Dolayısıyla bu durum kendi nüshasını oluştururken asıl nüsha olarak Ebu'l-Vakt rivâyetini esas aldığını akla getirmektedir. Nitekim İbn Hacer *Fethu'l-Bârî*'de es-Sagânî nüshasını tavsif ederken "*Ebu'l-Vakt nüshasını semâ' ettikten sonra birçok nüshayla mukabele edip belirli alâmetler göstererek tashih ettiği nüshasında es-Sagânî...*"⁴¹ cümlesini kullanmaktadır.

es-Sagânî'nin Firebrî nüshası dışında lafız farklılıklarına temas ettiği diğer nüshaların Ebû Zer el-Herevî'nin yaptığı gibi Hammevî, Küşmihenî ve Müstemlî nüshaları olması, bunun yanında bu nüshalar için her ikisinin de aynı rumuzları kullanmış olması ise ana metin olarak Ebu Zer nüshasını belirlemiş olma ihtimalini de akla getirmektedir.

Oysa es-Sagânî nüshasının en ayırt edici vasfı Buhârî'nin yaşadığı dönemde yazılmış olan, üzerinde Firebrî'nin tashihi bulunan ve "Bağdad nüshası" olarak bilinen kadim nüshayı da içermesidir. Bunu bizzat kendisi ifade eden es-Sagânî, nüshasının sonunda "bu nüshayı esas alarak istinsah ettim"⁴² cümlesiyle asıl nüsha olarak Bağdad nüshasını esas aldığına işaret etmektedir.

Ana metni itibariyle sadece Bağdad nüshasında bulunduğu ifade edilen bazı ibareleri eksiksiz olarak içeriyor olması da göstermektedir ki es-Sagânî nüshasının ana metni Bağdad nüshası esas alınarak oluşturulmuştur. Ama yer yer Firebrî nüshasındaki şekline hâmişte işaret ettiği de vakidir.⁴³ Firebrî nüshası için "ف" rumuzunu kullanan es-Sagânî, esas kabul ettiği bu nüshayla diğer nüshalar arasında ihtilâf veya ittifak olması hâlinde bunların her birine büyük bir titizlikle işaret etmiş ve böylelikle kendi nüshasının Firebrî nüshasının nitelikli bir kopyası hâline gelmesini sağlamıştır.

es-Sagânî nüshasının kimi kopyalarının başında yer alan Ebu'l-Vakt isnadını ise muhaddislerin kendileri ile icâzetine/*rivâyet hakkına* sahip oldukları eserlerin müellifleri arasındaki bağı ortaya koyma gayretinin bir ürünü olarak görmek en sağlıklı yoldur.

es-Sagânî'nin Kullandığı Rumuzlar ve Esas Aldığı Nüshalar

Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Damad İbrahim, nr. 266-269'ta

³⁹ bkz. Laleli, nr. 614, vr. 1^b.

⁴⁰ bkz. Ayasofya nr. 821, Hamidiye, nr. 213. Ayrıca es-Sagânî'nin hocaları ile başlayan ve müellif Buhârî'ye kadar giden isnad Laleli, nr. 614 ve Feyzullah Efendi, nr. 474'te kayıtlı Buhârî nüshalarının başında yer almaktadır (Buhârî → Firebrî → Hammevî → Dâvûdî → Ebu'l-Vakt → İbnü'l-Husrî - İbnü'n-Nâkud - Ebû Sa'd el-Ezci → es-Sagânî).

⁴¹ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, Beyrut Dâru'l-Ma'rife 1379, I, 153.

⁴² "نسخت منه هذه النسخة" Damad İbrahim, nr, 267, vr. 268^a.

⁴³ Bunların Bağdad nüshasında da hâmişte yer alma ihtimali vardır.

dört cilt hâlinde kayıtlı bulunan Buhârî nüshasının hem birinci hem ikinci cildinin sonunda es-Sagâni'nin kendi nüshasının sonuna yazdıkları aynen aktarılmıştır. Burada es-Sagâni hangi nüshalar için hangi rumuzları kullandığını bizzat kendisi beyân etmektedir.

es-Sagâni burada şöyle demektedir: “Verdiği nimetlerle sâlih amelleri tamamama erdiren Allah Teâlâ'ya hamdolsun ki *el-Câmi'u's-sahih*'in yarısı böylelikle tamamlanmış oldu. ... Bu nüshayı istinsah eden kişi [kendini kast ediyor], kendi nüshasını Buhârî -*Rahimehullâh*- zamanında yazılmış olan ve üzerinde Firebrî'nin -*Allah onu rahmetine gark etsin*- yazısı bulunan nüshadan yazmıştır. Firebrî nüshasında eksik olan üç cüzün yerine başka bir nüshadan istinsah edilmiştir.⁴⁴ Firebrî'nin alâmeti “ف”, Firebrî nüshası ile diğer nüshalar ihtilâf etmişse bunun alâmeti “ف”, Firebrî nüshasıyla diğer nüshalar uvum hâlindeyse bunun alâmeti “ف”, Hammevî rivâyetinin alâmeti “ح”, Ebu'l-Heysem [el-Küşmihenî] rivâyetinin alâmeti “ه”, Ebû İshâk el-Müstemli'nin alâmeti “س”, Müstemli ve Ebu'l-Heysem ittifak ettiklerinde bunun için kullanılan alâmet ise “س” dir. Böylelikle şüphe ve karışıklıklar izâle olmuştur⁴⁵ (bkz. Resim: 1).

es-Sagâni'nin Hammevî ve Müstemli ittifak ettiklerinde kullandığı “ح” rumuzunu ve Hammevî ve Ebu'l-Heysem ittifak ettiklerinde kullandığı “ه” rumuzunu bir başka es-Sagâni nüshası olan Hamidiye, nr. 213'ten öğrenmekteyiz.

O halde es-Sagâni'nin çeşitli alâmetler kullanarak lafız farklılıklarına temas ettiği nüshalar şunlardır:

1. Bağdad nüshası (Firebrî'nin tashihini içeren nüsha)
2. Hammevî nüshası
3. Müstemli nüshası
4. Küşmihenî nüshası

es-Sagâni bu nüshalar dışında özellikle hâşiyede yaptığı kendine ait izahlarda İsmâilî'nin (v. 371/982) *el-Müstahrec*'ine sıklıkla müracaat etmekte, bir

⁴⁴ es-Sagâni'nin metnin hemen her yerinde “ف” rumuzu kullanarak farklılıklarına temas ettiği Bağdad nüshasından istifade edemediğini ifade ettiği bu üç cüzlük kısım, Türkiye'de tespit ettiğimiz yazmalarda bu rumuzun yer almadığı kısımları itibarıyla belirgin bir şekilde dikkat çekmektedir.

⁴⁵ Damad İbrahim, nr. 267, vr. 268^a. es-Sagâni kullandığı rumuzları açıkladıktan hemen sonra nüshasını yazarken kendisine bazı şartlar koştuğundan bahsetmektedir. Nüshasını nasıl bir manevî iklimde yazdığını göstermesi bakımından oldukça önemli bu açıklamaya göre es-Sagâni, hadisleri yazmadan evvel muhakkak oruçlu ve abdestli olmayı, her bir müsend hadisi yazdıktan sonra iki rekât namaz kılmayı, ardından secdeye kapanıp dinî ve dünyevî talepleri için Allah'a dua etmeyi, başını secdeden kaldırdıktan sonra on veya daha fazla sayıda âyet okumayı kendisine şart koştuğunu ifade etmiş, sadece hadis yazmaya tahsis ettiği kalemini tekrar eline alıp kaldığı yerden aynı usulle kalan hadisleri yazmaya devam ettiğini ve bunu kendisine âdet edindiğini söylemiştir.

de kaynaklarda hakkında *Müsned* sahibi olduğuna dair malumat bulunan İbn Umâre'nin⁴⁶ (v. 353/964) eserine müracaat etmektedir.

1. Bağdad Nüshası (Firebrî'nin Tashih Ettiği Nüsha)

İmâm Buhârî'nin en meşhur talebesi olan Muhammed b. Yûsuf b. Matar b. Sâlih el-Firebrî 231/845 yılında Buhârâ'nın Firebr köyünde doğmuş ve buraya nisbetle anılmıştır. Buhârî dışında Ali b. Haşrem (v. 257/871) gibi Buhârî'den yaşça büyük muhaddislerden hadis almış, kendi beldesinde Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahih*'ini rivâyet etmekle tanınmıştır. Firebrî, Buhârî'nin sadece *el-Câmi'u's-sahih*'ini değil *Halku ef'âli'l-'ibâd* isimli eserini de rivâyet etmiştir.⁴⁷

Firebrî, Buhârî'den *Sahih*'i biri 248/862 yılında Firebr'de, diğeri 252/866 yılında Buhârâ'da İmak üzere iki defa dinlemiş olması sebebiyle daha ilk dönemlerden itibaren diğeri nüshaları neredeyse unutturmuş ve bu durum günümüze ulaşabilen yegâne nüsha olmasında en önemli etken olmuştur.⁴⁸ Bundaki bir diğeri etken ise Buhârî'nin vefatında Firebrî'nin henüz yirmi beş yaşında olması ve bu tarihten yaklaşık altmış dört yıl sonra, 320/932 yılında vefat etmesi sebebiyle uzun bir süre eseri okutma imkânına sahip olmasıdır. Buhârî'nin kendine ait asıl nüshasının vefatından sonra talebesi Firebrî'de kalmış olmasının da⁴⁹ bu durumda etkisinin olduğu ayrıca ifade edilmelidir.

Firebrî nüshasının bu araştırma açısından taşıdığı önem ise es-Sagâni'nin kendi nüshasını yazarken Firebrî'nin tashih kaydını taşıdığını ve İmâm Buhârî'nin yaşadığı döneme ait olduğunu ifade ettiği nüshayı esas almasıdır. Bağdad Nüshası olarak bilinen bu nüsha için “ف” rumuzunu belirleyen es-Sagâni, esas kabul ettiği bu nüshayla diğeri nüshalar arasında ihtilâf veya ittifak olması hâlinde bunların her birine büyük bir titizlikle işaret etmiş ve böylelikle es-Sagâni nüshası Firebrî nüshasının nitelikli bir kopyası hâline gelmiştir.

el-Câmi'u's-sahih'in nüsha olarak rivâyetinde özellikle Firebrî'den sonraki dönemde bir yaygınlaşma söz konusudur. Firebrî'den *Sahih*'i dinleyen ve kendi nüshasını oluşturan talebeleri arasında, es-Sagâni'nin nüshasında rumuzlarla ifade ettiği ve lafız farklılıklarına sıklıkla işaret ettiği Küşmihenî, Hammevî ve Müstemlî'yi bu kısımda ayrı başlıklar altında ele almak yerinde olacaktır.

2. Müstemlî Nüshası

Firebrî'nin önde gelen talebelerinden Ebû İshâk el-Müstemlî, Belhli bir

⁴⁶ Ebû İshâk İbrahim b. Muhammed b. Hamza b. Umâre için bkz. Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye 1419, III, 83.

⁴⁷ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 722.

⁴⁸ İbn Nukta, *et-Takyid li-ma'rifeti's-sünen ve'l-mesânîd*, nşr. Kemal Yûsuf el-Hût, Beyrut, 1408, I, 126.

⁴⁹ Ebu'l-Velid el-Bâcî, *et-Ta'dil ve't-tecrih*, nşr. Ebû Lübâbe Hüseyin, Riyad, 1406, I, 310.

âlimdir. Firebrî'den 314/926 yılında eseri semâ' ettikten sonra altmış yıla yakın bir süre Belh'te eserin tedrisiyle meşgul olmuş ve 376/986 yılında burada vefat etmiştir.⁵⁰ Hâfız Ebû Zer el-Herevî kendi nüshasını oluştururken, Hammevî ve ve Küşmîhenî nüshalarına ek olarak bu nüshayı da esas almış ve diğer nüshalarla birlikte Müstemlî nüshasını da meşhur etmiştir.

Firebrî nüshasına ek olarak esas aldığı üç nüshadan biri Müstemlî nüshası olan es-Sagâni'nin bu nüshayı aracısız olarak mı yoksa Ebû Zer nüshasını esas alarak mı kullandığı meselesi es-Sagâni'ye ait sarih bir beyan bulunmadığından belli değildir. Hem Ebû Zer hem es-Sagâni bu nüsha için “س” rumuzunu kullanmışlardır.

3. Hammevî Nüshası

İbn Hammûye'ye nispet Hammüvî, telaffuz kolaylığıyla Hammevî şeklinde dir. Kaynaklardaki yazılışa uymayan Hammüvî veya Hamevî şeklinde kullanımları da söz konusudur. İbn Hammûye es-Serahsî'nin tam adı Ebû Muhammed Abdullâh b. Ahmed b. Hammûye es-Serahsî'dir (v. 381/991). 316/928 senesinde Firebrî'de Firebrî'den *Sahih-i Buhâri*'yi semâ' etmiş, ayrıca Semerkand'da Dârimî'nin *Müsned* adıyla bilinen *Sünen*'ini Ebû Ömer es-Semerkandî'den, bunun yanında Abd b. Humeyd'in *Müsned*'ini de Ebû İshâk eş-Şâfi'den semâ' etmiştir.⁵¹

Hammevî'nin altmış yıldan fazla *Sahih-i Buhâri*'yi ders olarak okutmuş olması kendisini *el-Câmi'u's-sahih*'i okuyup rivâyet yetkisi almak isteyen talebelerin müracaat kaynaklarından biri konumuna yükseltmiştir. Hem Ebû Zer nüshasının ana metinlerinden biri olması hem de Ebu'l-Hasen ed-Dâvûdî (v. 467/1075) isimli talebesi aracılığıyla, Hammevî nüshasının kullanımı oldukça yaygınlık kazanmış, özellikle Dâvûdî'nin talebesi Ebu'l-Vakt'in (v. 553/1158) bu nüshanın râvisi olması ve Şerefüddin el-Yûnîni'nin (v. 701/1302) semâ' ettiği aslın bu nüsha olması⁵² günümüze ulaşan Buhâri nüshalarının büyük oranda Hammevî nüshasının devamı niteliğinde olmasını sağlamıştır.

Firebrî nüshasına ek olarak esas aldığı üç nüshadan biri Hammevî nüshası olan es-Sagâni'nin bu nüshayı aracısız olarak mı yoksa Ebû Zer nüshasını esas

⁵⁰ İbn Rüşeyd, *İfâdetü'n-nasih*, nşr. Muhammed el-Habîb, Dâru't-Tûnusiyye, ty., s. 25-28.

⁵¹ İbn Nukta, *et-Takyid*, s. 383.

⁵² Yûnîni hem nüshasının kenarlarında hem de rumuzlarını açıkladığı risâlesinde semâ' ettiği aslın (*aslu's-semâ'*) Hammevî rivâyeti olduğunu özellikle belirtmektedir. Türkiye'deki birçok Yûnîni yazmasının başında nakledilen bu risâlenin tamamı Cum'a Fethi Abdülhalim'in çalışmasında yer almıştır (bkz. Cum'a Fethi Abdülhalim, *Rivâyâtu'l-Câmi'i's-sahih ve nüshahuhû*, s. 668-677). Ayrıca Rosemarie Quiring-Zoche tarafından yazılan bir makalede Berlin'deki Buhâri nüshasının başında yer alan risâle neşredilmiş ve bu risâle üzerinden Yûnîni'nin, nüshasını oluşturma sürecine değinilmiştir (bkz. “How al-Buhari's Sahih was edited in the middle ages: 'Ali al-Yunini and his Rumuz,” *Bulletin d'Etudes Orientales* 50 (1998): 191-222).

alarak mı kullandığı meselesi es-Sagâni'ye ait sarih bir beyan bulunmadığından belli değildir. Hem Ebû Zer hem es-Sagâni bu nüsha için “—” rumuzunu kullanmışlardır.

4. Küşmîhenî Nüshası

Ebu'l-Heysem el-Küşmîhenî'nin tam ismi Muhammed b. Mekki b. Muhammed b. Zürâ'dır. Horasan bölgesinde Merv'e yakın bir belde olan Küşmîhen kökenli olduğu için buraya nisbetle anılmıştır. Firebrî'den *Sahîh*'i Firebrî'de 320 yılında semâ' etmiş ve vefat tarihi olan 389/998 yılına kadar Horasan'da bu eseri talebelerine okutmuştur.⁵³ Öyle ki Firebrî'den *Sahîh-i Buhârî*'yi semâ' edenler içerisinde en son vefat eden râvî olması onu bu eserin Horasan muhitindeki müracaat kaynağı kılmıştır.

Hem Ebû Zer nüshasının ana metinlerinden biri olması hem de Kerîme el-Merveziyye (v. 463/1071) isimli talebesi aracılığıyla Küşmîhenî nüshasının kullanımı oldukça yaygınlık kazanmıştır. Firebrî nüshasına ek olarak esas aldığı üç nüshadan biri de Küşmîhenî nüshası olan es-Sagâni'nin bu nüshayı aracısız olarak mı yoksa Ebû Zer nüshasını esas alarak mı kullandığı meselesi es-Sagâni'ye ait sarih bir beyan bulunmadığından belli değildir. Hem Ebû Zer hem es-Sagâni bu nüsha için “—” rumuzunu kullanmışlardır.

es-Sagâni Nüshası İle Diğer Nüshalar Arasındaki Farklılıklar

es-Sagâni'nin *Sahîh-i Buhârî* nüshasının diğer tüm Buhârî nüshalarından ayrıldığı ve temayüz ettiği birtakım yönleri bulunmaktadır. Bu konuda ilk değinilmesi gereken şey şüphesiz es-Sagâni'nin *Sahîh-i Buhârî* nüshasında ilave veya noksan rivâyetin bulunup bulunmadığı meselesidir. Bir diğer ifadeyle es-Sagâni nüshasında olup da diğer nüshalarda bulunmayan veya bunun tam tersi bir durumun söz konusu olup olmadığıdır. Bu gözle bakıldığında sayı olarak rivâyet fazlalığı veya noksanlığının olmadığı görülmektedir.⁵⁴ Sadece Kitâbu'l-İlm'in 6. bâbında yer alan 63 numaralı hadis bittikten sonra diğer Buhârî nüshalarında ve günümüz Buhârî neşirlerinde Buhârî'nin hocası Mûsâ b. İsmâil ile başlayan ve Enes b. Mâlik aracılığıyla Resûlullâh (s.a.)'e ulaşan bir başka isnad zikrolunmakta, sonrasında ise “بِهَذَا” lafzıyla bir önceki hadisin metnine işaret edilmektedir. es-Sagâni nüshasında ise bahsi geçen isnaddan sonra hadisin metni tam olarak yer almaktadır (**bkz. Resim: 2**).

Diğer bir durum ise Hammevî, Küşmîhenî ve Müstemlî nüshalarına dayanan Ebû Zer rivâyetinde yer almayan Kitâbu't-Tefsîr'in Âl-i İmrân Sûresi kısmında 4555. numaralı hadis için söz konusudur. es-Sagâni, Firebrî'nin tashih

⁵³ İbn Rüşeyd, *Ifâdetü'n-nasîh*, s. 36.

⁵⁴ Şehârenpûri, es-Sagâni nüshasının bir adet ziyade rivâyet içerdiğinden bahsetmektedir. Kitâbu't-Tefsîr'in Bakara Sûresi, 26. bâbında olduğu ifade edilen bu rivâyet Türkiye'deki es-Sagâni nüshalarında ana metinde değil de hâşiyede yazılmış vaziyette yer almaktadır (bkz. Damad İbrahim, nr. 268, vr. 116^b).

ettiği nüshadan bu rivâyeti ikmal etmiş ve nüshası günümüz Buhârî neşirleriyle uyumlu hale gelmiştir.⁵⁵

es-Sagâni nüshası ile diğer tüm Buhârî nüshaları arasındaki en belirgin farklılık hadislerin genellikle sonunda yer alan “قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ” diye başlayan İmâm Buhârî’ye ait açıklamaların es-Sagâni nüshasında daha fazla sayıda olmasıdır. Firebrî’den sonraki râviler tarafından kimi yerde ihmal edilen ve sadece es-Sagâni nüshasında yer alan bu tarz bilgiler, es-Sagâni’de bazen ana metinde bazen de hâşiyede aynen yer almakta ve özellikle İmâm Buhârî’nin o rivâyeti hangi sâiklerle eserinde zikrettiğine dair önemli ipuçları verebilmektedir. Sadece es-Sagâni nüshasında yer alan “قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ” diye başlayan bu tarz bilgileri aşağıdaki başlıklar altında ele almak mümkündür.

1. Buhârî’nin Sorulara Verdiği Cevaplar

Kitâbu’l-Vesâyâ’nın 30. bâbında yer alan 2780 numaralı hadis Mâide Sûresi’nin 105. âyetindeki şu lafızlarla son bulmaktadır: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا شَهَادَةُ بَيْنِكُمْ﴾ Ancak es-Sagâni nüshasında hadis bu lafızlarla bittikten sonra “قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ” diye başlayan ve Buhârî ile eserin râvîsi olan Firebrî arasında geçen bir diyalog yer almaktadır. “*Bu isnadı hasen olarak görmüyorum, ancak bu hadisi tahrir etmek için bu bâba kattım, zira Muhammed b. Ebi’l-Kâsım’ı tam olarak tanımıyorum.*” diyen Buhârî’ye Firebrî “*Muhammed b. Ebi’l-Kâsım dışında râvîsi yok mu?*” diye sormuş, Buhârî de şu cevabı vermiştir: “*Yok. Ama Ali b. Abdullâh [Ali b. el-Medîni] bu hadisi (Muhammed b. Ebi’l-Kâsım hadisini) güzel buluyordu. Ondan Ebû Üsâme de rivâyette bulunmuştur. Fakat [buna rağmen] meşhur birisi değildir*” (bkz. Resim: 3).

es-Sagâni nüshası dışındaki hiçbir Buhârî nüshasında yer almayan bu diyalog, eserinde yer verdiği rivâyetler hakkında İmâm Buhârî’nin yer yer kanaatlerini yansıttığını göstermesi bakımından oldukça dikkat çekicidir. Buhârî’nin Muhammed b. Ebi’l-Kâsım isimli râvînin rivâyetleri hakkında sahip olduğu titiz tutumu da müşahede ettiğimiz bu diyalog Buhârî’nin bu senedin başında olduğu gibi bazı rivâyetlere neden “قال لي” şeklinde başladığı meselesine de açıklık getirmektedir.

Kitâbu’l-Hibe’nin 30. bâbında yer alan 2622 numaralı hadisten sonra es-Sagâni nüshasında “Ebû Abdullâh’a sordum ki” diye başlayan ve müellif Buhârî’nin bu soruya verdiği cevapla devam eden bir diyalog yer almaktadır. Soruyu soran kişi büyük bir ihtimalle önceki örnekte olduğu gibi eserin râvîsi olan Firebrî’dir. Buna göre İbn Abbâs’tan nakille “لَيْسَ لَنَا مَثَلُ السُّوءِ، الَّذِي يَغُودُ فِي هَيْبَتِهِ” lafızlarıyla hadisi veren Buhârî’ye Firebrî, hadisin biri İbn Ömer’den, diğeri İbn Abbâs’dan gelen bir başka târikinde “إِلَّا الْوَالِدَ فِيمَا يُعْطِي وَوَلَدَهُ”

⁵⁵ bkz. Damad İbrahim, nr. 268, vr. 124^b.

ziyade lafızlarının olduğunu hatırlatmış,⁵⁶ Buhârî ise bu ziyade lafızların yer almadığı ve aynı bâbda bir önceki hadis olarak zikrettiği Saîd b. el-Müseyyeb-İbn Abbâs tarîki ve bu sorunun sorulduğu İkrime-İbn Abbâs tarîkinin daha fazla [râvîli] ve daha sahîh olduğu cevabını vermiştir. es-Sagânî'nin kullandığı rumuzdan anlaşıldığına göre esas aldığı nüshalardan sadece Firebrî nüshası bu ziyade kısmı içermektedir (**bkz. Resim: 4**).

Kitâbu's-Savm'ın 26. bâbında yer alan 1932 numaralı hadisten sonra Buhârî'nin kâtibi olarak bilinen Ebû Ca'fer Muhammed b. Ebi'l-Hâtim,⁵⁷ Buhârî'ye fıkıh içerikli bir suâl yöneltmektedir. Sadece es-Sagânî nüshasının yer verdiği bu diyaloga göre *“Oruçlu olduğu halde bilerek yiyip içen kimse yine oruçlu olduğu halde bilerek eşiyle ilişkiye giren kimse gibi keffâret orucu mu tutar?”* diye soran Ebû Ca'fer'e Buhârî *“Hayır, hadisleri görmüyor musun, onlar ömür boyu oruç tutsalar yine kâfi gelmez.”* cevabını vermektedir (**bkz. Resim: 5**).

Buhârî'nin kâtibi Ebû Ca'fer'in zikri geçmişken sadece es-Sagânî nüshasında olup başka hiçbir Buhârî nüshasında yer almayan ve yine Ebû Ca'fer'den aktarılan bir alıntıya değinelim. Esasında bu örnek şimdiki kadar zikrettiğimiz diyalog örneklerinin Firebrî nüshasının hâşiyesinden alınmış olma ihtimalini akla getirmektedir. Kitâbu'r-Rikâk'ın 35. bâbında yer alan 6497 numaralı hadiste geçen 'جَذْرُ' kelimesi hakkında Firebrî şunu aktarmaktadır: *“Ebû Ca'fer el-Varrâk dedi ki: Ebû Abdullâh [Buhârî] bana şöyle dedi: Ahmed b. Âsım'ın Ebû Abdullâh'tan aktardığına göre Esmâ'î, Ebû Amr ve bu ikisi dışındaki başka kimseler şöyle demiştir: Hadiste geçen 'جَذْرُ قُلُوبِ الرِّجَالِ' ifadesindeki 'جَذْرُ' kelimesi bir şeyin aslı/kökü için kullanılır. 'الْوَكْتِ' kelimesi ise bir şeyin küçük bir izi anlamına gelir”* (**bkz. Resim: 6**).

2. Buhârî'nin Hadis Hakkında Verdiği Ek Bilgiler

Sadece es-Sagânî nüshasında olup başka hiçbir Buhârî nüshasının içermediği bir başka durum ise İmâm Buhârî'nin kimi zaman zikrettiği hadislerden sonra genellikle şerhi andıran tarzda verdiği ek bilgilerdir. Zikredeğimiz örnekler Buhârî'ye ait birkaç kelimelik izahlardan ibaret olduğundan hem bu başlık altında hem de devam eden kısımlarda örnekleri maddeler hâlinde zikredip görsellerini ise sonra topluca vermek konuyu daha anlaşılır kılacaktır.

Örnek 1: Buhârî Kitâbu'z-Zekât'ın 77. bâbında yer alan 1511. hadiste, İbn Ömer'in sadaka-i fitrı verme şekline dair 'حَتَّىٰ إِنْ كَانَ لِيُعْطِيَ عَنْ بَنِي' ifadesindeki yalın olarak kullanılan ve İbn Ömer'in çocukları olarak anlaşılabilen بَنِي kelimesi ile kastedilenin İbn Ömer'in mevlâsı Nâfi'in çocukları olduğuna dair bir açıklama yapmaktadır. Aynı yerin devamında ise bayramdan bir veya iki gün önce sadaka-i fitrı verdiklerinin beyan edildiği

⁵⁶ Hadisin Tâvûs aracılığıyla hem İbn Ömer hem de İbn Abbâs'tan gelen tarîki bahsedilen ziyade lafızlarla Ebû Dâvûd, “İcâre”, 81, r. 3539'da yer almaktadır.

⁵⁷ Ebû Ca'fer Muhammed b. Ebi'l-Hâtim el-Varrâk için bkz. Suyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye 1403, I, 252.

‘كَانُوا يُغَطُّونَ’ ifadesini izah etmekte, bunu bayramdan önce bir araya gelmek için yaptıklarımı belirtmektedir (bkz. Resim: 7).

Örnek 2: Kitâbu’l-Buyû‘un 78. bâbında yer alan 2178. hadis *لَا رَبَّ إِلَّا فِي النَّبِيَِّّةِ* /vadeli değişim dışında fâiz yoktur’ lafızlarıyla bittikten sonra Buhâri, hocası Süleymân b. Harb’den fikhî bir görüş aktarmaktadır. Buna göre Buhâri şöyle demektedir: “Süleymân b. Harb’in *لَا رَبَّ إِلَّا فِي النَّبِيَِّّةِ* hakkında şöyle söylediğini işittim: Bizim görüşümüze göre bu [hadis] altının gümüşle, buğdayın arpayla yapılan ve aynı oranda olmayan değişimiyle ilgilidir. Bunun peşin (elden ele) olmasında bir beis yoktur; vadeli yapılmasında ise hayır yoktur” (bkz. Resim: 8).

Örnek 3: Kitâbu’l-Buyû‘un 86. bâbında yer alan 2197. hadis bittikten sonra Buhâri Muallâ b. Mansûr’dan kendisinin de hadis yazdığını ancak bu hadisi ondan değil de onun talebesi olan Ali b. Heysem’den aldığını beyan etmiş ve hadisin isnadını da “Buhâri > Ali b. el-Heysem > Muallâ b. Mansûr...” şekilde vermiştir (bkz. Resim: 9).

Örnek 4: Kitâbu’l-Vekâle’nin 6. bâbında yer alan 2306. hadiste “Ona aynı yaşta bir deve verin” emri veren Resûlullâh (s.a.)’e sahâbenin *إِلَّا أَثْمَلُ مِنَ سَيْتِهِ* /Ey Allah’ın Resûlü! Ancak aynı yaştaki’ lafızlarıyla verdiği cevapta yüklem düşük olduğunu gören Buhâri hadis bittikten sonra bu ifadenin *لَا نَجِدُ إِلَّا أَثْمَلُ مِنَ سَيْتِهِ* /Ancak aynı yaştakini bulabiliyoruz’ anlamında olduğunu belirtme ihtiyacı hissetmiştir (bkz. Resim: 10).

Örnek 5: Kitâbu’l-İstikrâz’ın 14. bâbında yer alan ve iflas eden bir kimse hakkında vârid olan fikhî içerikli 2402. hadisin sonunda aktarılan nota göre Buhâri şöyle demektedir: “Bu hadisin isnasında adı geçen Ebû Hüreyre (v. 58/687), Ebû Bekr b. Abdurrahmân [b. Hâris b. Hişâm] (v. 94/712), Ömer b. Abdülazîz (v. 101/719), Ebû Bekr b. Muhammed [b. Amr b. Hazm] (v. 120/737) ve Yahyâ b. Sa’id [el-Ensâri] (v. 143/760) Medîne’de kadılık yapmıştır” (bkz. Resim: 11).

Örnek 6: Kitâbu’t-Ta’bir’in 9. bâbında yer alan, Hz. Yûsuf’un zindandan kurtulması hakkında vârid olan ve Resûlullâh (s.a.)’in “Ben zindanda Yûsuf’un kaldığı kadar kalsaydım ve sonra bana kral tarafından davetçi gelseydi ona icabet ederdim.” buyurduğu 6992. numaralı hadis bittikten sonra Buhâri şöyle bir açıklama yapmıştır: “Yani onun yerinde ben olsaydım davete hemen icabet ederdim, gecikmezdim” (bkz. Resim: 12).

Örnek 7: Kitâbu’l-İ’tisâm’in 3. bâbında yer alan ve Resûlullâh (s.a.)’in câhiliye âdeti olduğu için yasakladığı şeyleri dile getiren 7292. numaralı hadis bittikten sonra Buhâri hadiste geçen *وَأُدِّبْنَ* /lafzına dair şöyle bir açıklama yapmıştır: “Câhiliye döneminde kızlarını katlettikleri için Allah bunu haram kıldı” (bkz. Resim: 13).

Örnek 8: Kitâbu’l-İ’tisâm’in 7. bâbında yer alan 7308. numaralı hadiste geçen sahâbî Sehl b. Huneyfe ait *أَتَاهُمَا رَأَيْكُمَا عَلَى دِينِكُمَا* /dininiz hakkında sahip olduğunuz görüşünüzü itham edin’ lafzına dair açıklama yapan Buhâri, muhaddislerin konuyla ilgili düşüncesini şöyle izah etmektedir: “Görüşünüzü itham edin’ ifadesini kitap ve sünnette hakkında bir şey bulunmayan bir konuda hüküm vermesinin uygun olmadığını anlatmak için söylemiştir” (bkz. Resim: 14).

Örnek 9: Kitâbu’t-Tıbb’ın 17. bâbında yer alan 5705. numaralı rivâyette İmrân b. Mesleme > İbn Fudayl > Husayn > Âmir eş-Şa’bi isnadıyla İmrân b. Husayn’dan mürsel olarak aktarılan *لَا رُكْيَةَ إِلَّا مِنْ عَيْنٍ، أَوْ حُمَةٍ* /rukye tedavisi ancak göz değmesinden ve zehirli hayvan sokmasından olur’ lafzından sonra Âmir eş-Şa’bi bu sözü Saîd b. Cübeyr’e sorduğunu ve onun da İbn Abbâs kanalıyla Resûlullâh (s.a.)’den naklettiği hadisi haber

vermektedir. İbn Abbâs'tan gelen merfû rivâyet bittikten sonra sadece es-Sagâni nüshalarında yer alan Buhârî'ye ait şu ifade yer almaktadır: “Şa'bi'nin İmrân b. Husayn'dan naklettiği kısım mürsel⁵⁸ olduğu için burada biz İbn Abbâs hadisini kastettik.” Buradaki irsâlden haberdar olan İbn Hacer, es-Sagâni nüshasında vâkif olduğu bu ziyade kısım ile her şeyin çözüme kavuştuğunu ifade etmektedir⁵⁹ (bkz. Resim: 15).

3. Buhârî'nin Kelime İzahları

Buhârî'nin, eserinde zikrettiği bazı hadislerden sonra o hadiste geçen ve Arapçada nadir kullanılan bazı kelimelerle ilgili izahlarda bulunduğu görülmektedir. Bu izahlardan sadece es-Sagâni nüshasının yer verdiklerine örnek olarak şunları zikredebiliriz:

Örnek 1: Buhârî, Kitâbu'l-İlm'in 37. bâbında yer alan 104. hadis bittikten sonra hadiste geçen ‘خَوِيَّةٌ’ kelimesini izah etmektedir (bkz. Resim: 16).

Örnek 2: Buhârî, Kitâbu'l-İlm'in 44. bâbında yer alan 122. Hadiste Yûşa' b. Nûn ismi zikrolduğunda Yûşa' isminin hem “şin” hem “sin” harfiyle telaffuz edildiğine dair bilgi vermektedir (bkz. Resim: 17).

Örnek 4: Buhârî Kitâbu'l-Hibe'nin 35. bâbında yer alan 2633. hadis bittikten sonra hadiste geçen ‘لَنْ يَتْرَكَ’ lafzının râvi tarafından ‘لَنْ يَتْرَكَ’ şeklinde telaffuz edildiğinden bahsetmiş, doğru olan şeklinin ‘لَنْ يَتْرَكَ’ olduğunu ifade ettikten sonra bunun ‘بِنَقْصِكَ/senden bir şey eksiltmeyecek’ anlamına geldiğini ifade etmiştir (bkz. Resim: 18).

Örnek 5: Buhârî, Kitâbu'l-Cihâd'ın 78. bâbında yer alan 2900. hadis bittikten sonra hadiste geçen ‘أَكْتَبُواكُمْ’ kelimesini izah etmektedir (bkz. Resim: 19).

Örnek 6: Buhârî, Kitâbu Fezâilî'l-Kur'an'ın 20. bâbında yer alan 5025. hadis bittikten sonra hadiste geçen ‘آءَاءٌ’ kelimesini izah etmektedir (bkz. Resim: 20).

Örnek 7: Buhârî, Kitâbu'd-Da'avât'ın 50. bâbının isminde yer alan ‘عَمْبِيَّةٌ’ kelimesinin önce hangi sigalarda kullanılabildiğine işaret etmiş ardından anlamını açıklamıştır (bkz. Resim: 21).

4. Buhârî'nin Râvi İzahları

Hadislerden sonra, İmâm Buhârî'ye ait birkaç kelimelik izahlardan bir kısmı da hadisin senedinde ismi zikrolunan râviler hakkındadır. Sadece es-Sagâni nüshasında yer alan Buhârî'ye ait bu izahlara örnek olarak şunları vermek mümkündür:

Örnek 1: Buhârî, Kitâbu'l-İstikrâz'ın ilk bâbında yer alan 2387. hadis bittikten sonra hadisin isnadında geçen Sevr b. Zeyd'in (v. 135) yine *Sahih*'te rivâyetlerine yer verdiği bir başka râvi olan Sevr b. Yezîd (v. 150) ile karıştırılmaması için açıklama yapma ihtiyacı hissetmiş, “Sevr b. Zeyd Medinelidir, Sevr b. Yezîd ise Şam bölgesindedir” demiştir (bkz. Resim: 22).

Örnek 2: Buhârî, Kitâbu'l-Cihâd'ın 57. bâbında yer alan 3029. hadisin isnadında ismini Ebû Bekir b. Efram olarak zikrettiği râvinin ismini hadis bittikten sonra “Ebû Bekir Bûr b. Efram” şeklinde açık bir şekilde yazmıştır (bkz. Resim: 23).

⁵⁸ Mürsel ifadesi burada “munkatı” anlamındadır.

⁵⁹ İbn Hacer, *Fethu'l-Bâri*, X, 156.

Örnek 3: Buhârî, Kitâbu'l-Libâs'ın 94. bâbında yer alan 5960. hadisin isnadında ismini Ömer b. Muhammed olarak zikrettiği râvînin tam ismini hadis bittikten sonra "Ömer b. Muhammed b. Zeyd b. Abdullâh b. Ömer" olarak vermiştir (**bkz. Resim: 24**).

Sagâni'nin *Sahîh-i Buhârî*'yi Tashih Ettiği Yerler

Sagâni, esas aldığı nüshalar arasında lafız farklılıkları vuku bulduğunda belirlediği rumuzlarla hâşîye kısmında bunlara titizlikle işaret ederken aynı zamanda Buhârî metninde birtakım irab hataları ve kelimelerin yanlış kullanımlarını müşahede etmiş, nüshasında bunlara dair de açıklamalarda bulunmuştur. Çoğunlukla kelimelerdeki müzekker-müennes uyumsuzluğu veya kelimelerin yanlış sigalarla kullanımına dair örnekler olsa da es-Sagâni'nin *Sahîh-i Buhârî* metnini ciddi bir tashihe tabi tuttuğunu gösteren ve burada müstakil bir başlık altında zikrolunmaya değer önemli örnekler de mevcuttur.

Örnek 1: Kitâbu'l-Menâkıb'ın 25. bâbında yer alan 3596 numaralı hadiste 'خَزَائِنُ مَفَاتِيحِ الْأَرْضِ' şeklinde yer alan terkinin hatalı olduğunu düşünen es-Sagâni, ana metni bu şekilde yazdıktan sonra hâşîyede bu duruma dikkat çekmiştir. es-Sagâni'ye göre bu kısım maktûbdur yani kelimelerin yerinde değişiklik meydana gelmiş olmalıdır (**bkz. Resim: 25**).

Örnek 2: Kitâbu'l-Cihâd'ın 6. bâbında yer alan 2796 numaralı hadiste geçen 'قَيْدٌ' kelimesinin tüm nüshalarda bu şekilde yazılı olduğunu ifade eden es-Sagâni, yâ harfi olmaksızın 'قَدٌ' şeklindeki şeddeli kullanımının doğru olduğunu ifade etmiş, ilk hâlini fetvalı bir şekilde 'قَيْدٌ' olarak rivâyet edenlerin ise tashifte bulduklarını vurgulamıştır (**bkz. Resim: 26**).

Örnek 3: Kitâbu'l-Müzâra'a'nın 12. bâbının başlığında yer alan 'صَلَاْحًا' kelimesinin, esas aldığı nüshalarda bu şekilde mansub ve tenvinli olduğunu ifade eden es-Sagâni, kelimeyi aynen metnine yansıtmış fakat Arap dili kaidelerine göre burada kelimeyi mansup kılacak herhangi bir durum olmadığını ifade ederek hâşîyede açıklama yapma ihtiyacı hissetmiştir. es-Sagâni'ye göre burada ya düşen bir kelime söz konusudur ya da kelimenin doğru yazılışı 'صَلَاْحٌ' şeklindedir (**bkz. Resim: 27**).

Örnek 4: Kitâbu'l-Hacc'da yer alan bir başka hadiste ise (145. bâb, 1758. hadis) 'أُمُّ سَلَمَةَ' lafzının, esas aldığı Bağdat nüshasında bu şekilde yazıldığına rumuzuyla birlikte işaret eden es-Sagâni bu kelimenin diğer nüshalarda 'أُمُّ سَلِيمٍ' şeklinde olduğunu hâşîyede ifade etmiş ve doğru olanın da 'أُمُّ سَلِيمٍ' olduğunu vurgulamıştır. Burada görüyoruz ki es-Sagâni Bağdat nüshasını aynen yansıtmaya gayretindedir. Hata gördüğünde bunu hâşîyede işaret etmek suretiyle tashih etmiştir (**bkz. Resim: 28**).

Örnek 5: Menâkıbu'l-Ensâr kitabının 27. bâbında yer alan 3845. hadiste ise 'فَأَقْبَلُهَا عَنِّي' lafzının ikinci kelimesinin tüm nüshalarda 'عَنِّي' şeklinde olduğunu ifade eden es-Sagâni bu kısmı nüshasına bu şekilde yazdıktan sonra, Arap dili kaidelerine göre bu kelimenin doğru yazımının 'مِنِّي' şeklinde olması gerektiğine hâşîyede işaret etmiştir (**bkz. Resim: 29**).

es-Sagâni'nin *Sahîh-i Buhârî* metninde düzeltilmesi gerektiğini düşündüğü yerler noktasında özellikle müracaat ettiği iki kaynak bulunmaktadır. Bunlar İsmâîlî'nin (v. 371/982) *Müstahrec*'i ve kaynaklarda *Müsned* sahibi olarak nitelenen İbn Umâre'dir (v. 353/964). Ancak es-Sagâni "*İbn Umâre'nin*

Sahîh’inde...” diyerek atıfta bulunmaktadır.⁶⁰ Günümüze ulaşamamış olan bu eserin Buhârî üzerine telif edilmiş müstahreclerden biri olma ihtimali yüksektir. es-Sagâni’nin İsmâilî ve İbn Umâre’ye müracaat ederek tashih ettiği yerler türünden örneklerimize devam edelim.

Örnek 6: Kitâbu’l-Libâs’ın 22. bâbında yer alan 5824. numaralı hadiste geçen ‘حَرْبِيَّةٌ’ kelimesinin apaçık bir tashif sonucu yanlış yazıldığı ifade es-Sagâni kelimesinin doğru yazımının ‘حَوْثِيَّةٌ’ şeklinde olduğunu dile getirmiş ve İsmâilî’nin hadisi doğru olan şekilde eserinde zikrettiğini ifade etmiştir (**bkz. Resim: 30**).

Örnek 7: Kitâbu’r-Rikak’ın 23. bâbında yer alan 6477. numaralı hadis ‘مِمَّا بَيْنَ الْمَشْرِقِ’ kelimeleriyle son bulmaktadır. ‘الْمَشْرِقِ’ kelimesinden sonra ‘الْمَغْرِبِ’ kelimesinin de olması gerektiğini düşünen es-Sagâni, İsmâilî ve İbn Umâre’nin eserlerinde bu şekilde yer verdiklerini ifade etmiştir (**bkz. Resim: 31**).

Örnek 8: Kitâbu’l-Tefsîr’in Duhâ Sûresi kısmında yer alan 4951 numaralı hadiste geçen “أَبْطَأَكَ” kelimesinin bu şekildeki kullanımın doğru olmadığını düşünen es-Sagâni, hadisin İsmâilî’de ‘أَبْطَأَ عَلَيْكَ’ şeklinde, İbn Umâre’de ise ‘أَبْطَأَ عَنْكَ’ şeklinde olduğunu ifade etmiş ve her iki kullanımın da mümkün olabileceğini ancak Arap dili kaidelerine göre “أَبْطَأَكَ” şeklinde bir kullanımın mümkün olamayacağını dile getirmiştir (**bkz. Resim: 32**).

es-Sagâni Nüshasının Çözümüne Kavuştuğu Yerler

es-Sagâni nüshasının ilmî kıymetini ortaya koyması bakımından ayrı bir başlık altında değerlendirilmesi gereken konulardan biri *Sahîh-i Buhârî*’nin günümüz baskılarında müşahede edilen birtakım lafız problemlerini es-Sagâni nüshasının içermiyor oluşu veya ilave açıklamalarla çözüme kavuşturmuş olmasıdır.

Örnek 1: Fezâilü’l-Medîne kitabının ilk bâbında yer alan Medîne’nin de harem olduğu ve bunun sınırlarıyla ilgili 1870 numaralı hadiste bu durum ‘مَا بَيْنَ عَائِشَةَ إِلَى الْمَدِينَةِ حَرَمٌ، مَا بَيْنَ عَائِشَةَ إِلَى كَذَا’/Medîne harem bölgesidir, Âir bölgesi ile şu bölge arası’ lafızlarıyla ifade edilmektedir. ‘إِلَى كَذَا’ lafzıyla müphem bırakılan kısmın aslında ‘إِلَى ثَوْرٍ’ şeklinde olduğu ama Buhârî’nin bu şekilde aktardığı söylenmektedir. Buna karşılık bunu Buhârî’nin yapmadığı bilakis râvîlerin tasarrufla bulunarak böyle aktardığı da iddia edilmiştir.⁶¹ Nitekim bu rivâyetin geçtiği bazı yerlerde bu kısım müphem bırakılmamış ve “Sevr” olarak yazılmıştır.⁶² es-Sagâni nüshasında geçen ve Firebrî’nin tashih ettiği Bağdat nüshasında olduğu belirtilen bir notta Buhârî, bu hadisi aktaran A’meş’in Sevr dediğini ama hata ettiğini belirtmektedir. Bu açıklama söz konusu kelimeyi müphem bir şekilde nakledenin bizzat Buhârî olduğunu veya Buhârî’nin bunu uygun gördüğünü netleştirmektedir⁶³ (**bkz. Resim: 33**).

⁶⁰ Damad İbrahim, nr. 268, vr. 206^b.

⁶¹ İbn Hacer, *Fethu’l-Bâri*, IV, 82.

⁶² Rivâyetin tekrar edildiği Kitâbü’l-Menâkıb’ın 21. bâbında yer alan 6755 numaralı hadis Yûnîni nüshasında ‘إِلَى ثَوْرٍ’ şeklinde verilmiştir (bkz. Buhârî, *el-Câmi’u’s-Sahîh*, Bulak baskısı, VIII, 154. Ancak es-Sagâni nüshasında bu rivâyet yine ‘إِلَى كَذَا’ şeklinde yer almıştır.

⁶³ Bu tarz durumlarda es-Sagâni nüshasına sıklıkla müracaat eden İbn Hacer’in bu mühim

Sağânî nüshasında doğru hâliyle kayıtlıdır (**bkz. Resim: 37**). **es-Sağânî**'deki bu yazım şekli sahâbe tabakâtını ele alan eserlerdeki yazıma da uymaktadır.⁷⁰

Örnek 6: Kitâbu's-Salât'ın 80. bâbında yer alan 466 numaralı hadisin senedi ' حَدَّثَنَا أَبُو ' شَيْبَةَ عَنْ عُبَيْدِ بْنِ حُنَيْنٍ، عَنْ بُشَيْرِ بْنِ سَعِيدٍ، عَنْ أَبِي سَعِيدٍ الْخُدْرِيِّ ' şeklinde olmalıdır. Çünkü hem Büsr hem de Ubeyd bu hadisi Ebû Saîd'den aktarmaktadır ve Ebu'n-Nadr bunu her ikisinden de rivâyet etmiştir.⁷¹ Günümüz baskılarında yanlış hâliyle bulunan bu sened bazı nüshalarda Büsr b. Saîd'in ismi olmaksızın " عَنْ أَبِي سَعِيدٍ ' شَيْبَةَ عَنْ عُبَيْدِ بْنِ حُنَيْنٍ، عَنْ بُشَيْرِ بْنِ سَعِيدٍ ' şeklinde olmalıdır. İbn Hacer, İbnü's-Seken nüshasından Buhârî'nin şöyle dediğini aktarmaktadır: "Buradaki hata Muhammed b. Sinân'dan kaynaklanmaktadır. Burası " وَبُشَيْرٍ ' شَيْبَةَ عَنْ عُبَيْدِ بْنِ حُنَيْنٍ، عَنْ بُشَيْرِ بْنِ سَعِيدٍ ' şeklinde olmalıdır."⁷² İşte es-Sağânî nüshası burayı "صح' kaydıyla " وَبُشَيْرِ بْنِ سَعِيدٍ ' şeklinde aktarmaktadır (**bkz. Resim: 38**).

Örnek 7: Kitâbu's-Salât'ın 108. bâbında yer alan 518 numaralı hadis ' وَأَنَا حَائِضٌ ' lafzıyla bittikten sonra hadisin Müsedded > Hâlid > Süleymân eş-Şeybânî tarîkinde ' وَأَنَا حَائِضٌ ' ziyadesinin olduğu ifade edilmiştir. Zaten hadisin metninde verilmiş olan ibarenin peşinden zikrolunan bu ek bilgi konuyu karmaşık hale getirmektedir. İşte bu noktada es-Sağânî nüshası meseleyi açıklığa kavuşturmaktadır. Buna göre hadisin ' وَأَنَا حَائِضٌ ' lafzı olmaksızın zikrolunan bir önceki rivâyetinden sonra (517 numaralı hadis) yer alması gereken bu ek açıklama es-Sağânî nüshasında doğru yerde ancak hâşiyede yer almaktadır.⁷³ (**bkz. Resim: 39**). Büyük bir ihtimalle Buhârî'nin 518 numaralı hadisi buraya sonradan aldığı, böylece 517'nin sonundaki mütâbaata gerek kalmadığı anlaşılmaktadır. es-Sağânî nüshası böylece bu mütâbaatın günümüz baskılarında yanlış yerde olduğunu gösterdiği gibi diğerleri tarafından niye aktarılmadığını da izah etmektedir.

Örnek 8: Kitâbu'l-İ'tisâm'ın 20. bâbında yer alan 7350 numaralı hadisin senedinde bulunan Süleymân b. Bilâl ismi aslında Yûninî nüshalarında mevcut değildir. Yûninî nüshasının Bulak'ta yapılan baskısına refakat eden Ezher ulemâsı tarafından İbn Hacer kaynak gösterilerek isnada bu isim eklenmiştir.⁷⁴ Bu yanlışla ilk dikkat çeken Ebû Ali el-Ceyyânî (v. 498/1105) bu ismin Firebrî nüshasının aslında olmadığını Mervezî'den nakletmiş, ancak İbn Hacer kendisine ulaşan nüshalarda bu ismin yer aldığını ifade etmiştir. es-Sağânî nüshasında da bu ismin Firebrî nüshasında olduğu belirtilmektedir.⁷⁵ Buna göre bu ismin Firebrî'nin asıl nüshasında olduğu ancak Mervezî'nin naklettiği ve "Firebrî'nin aslı" diye nitelediği ama büyük bir ihtimalle bu aslın kopyalarından biri

XVII, 122.

⁷⁰ Kelimenin 'الرُّبْعِ' şeklindeki zabtı ayrıca 'وهو اسم أمه' وبتشديد الياء، بضم الراء، وتشديد الياء، وهو اسم أمه' lafızlarıyla açık bir şekilde tarif edilmiştir (bkz. İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-ğâbe*, nşr. Ali Muhammed Muavviz, Beyrut, 1415, I, 649; İbn Hacer, *el-İsâbe fi temyizi's-sahâbe*, nşr. Ali Muhammed Muavviz, Beyrut, 1415, I, 704).

⁷¹ bkz. Buhârî, "Fezâilu's-Sahâbe", 3, nr. 3654; "Menâkıbu'l-Ensâr", 45, nr. 3904.

⁷² İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, I, 351.

⁷³ Ragıp Paşa, nr. 338, vr. 28*; Ayasofya, nr. 821, vr. 76*.

⁷⁴ Bu isim olmadan senedin muttasıl olamayacağı da ifade edilmiştir (bkz. Bulak baskısı, IX, 107).

⁷⁵ Damad İbrahim, nr. 269, vr. 234^b.

açıklamalarda bulunmuş, yeri geldiğinde sadece künyesiyle veya sadece nisbe-
siyle anılan râvîler hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir. es-Sagâni ayrıca keli-
melerin lûgat açıklamalarına da yine hâşiyede olmak üzere yoğun bir şekilde
işaret etmiştir.

Şimdi bunlardan birkaç örnek zikrelelim:

1. es-Sagâni'nin Kelime/Lûgat İzahları

Örnek 1: Kitâbu'l-Mevâkîf'in 41. bâbında yer alan 602. hadisin ortalarında Hz. Ebûbe-
kir'in oğlu Abdurrahman'a hitap için kullandığı 'يَا عُنْتَرُ' ifadesinde 'عُنْتَرُ' kelimesinin kul-
lanımında dört ayrı vecih olduğunu ifade eden es-Sagâni, bunları anlamlarıyla birlikte
hâşiyede izah etmektedir (**bkz. Resim: 44**).

Örnek 2: Kitâbu't-Tefsîr'de Nâs Sûresi'nin tefsiri kısmında 4977. hadisin hâşiyesinde
es-Sagâni Ezherî ve Ferrâ'dan yaptığı alıntılarla 'الْحَنَّاسُ' kelimesine dair açıklama yap-
mıştır (**bkz. Resim: 45**).

Örnek 3: Kitâbu'z-Zebâih'in 37. bâbında yer alan 5544. hadiste günümüz baskılarında
"أَرْنُ" şeklinde yer alan kelimeyi ana metne "أُرْنُ" şeklinde yazan es-Sagâni hâşiyede de
bu kelimenin vecihleri üzerine lûgat izahı yapmaktadır (**bkz. Resim: 46**).

Örnek 4: es-Sagâni, Kitâbu'r-Rikâk'ın 51. bâbında yer alan 6558. hadiste yer alan 'التَّعَارِيرُ'
kelimesinin Arap dilindeki diğer kullanım vecihlerine hâşiyede ayrıca işaret etmiştir
(**bkz. Resim: 47**).

2. es-Sagâni'nin Kıraate Dair İzahları

Sagâni nadir de olsa nüshasının hâşiye kısmında âyetlerin farklı okunuş şe-
killerine temas etmekte ve bu sahadaki birikimini nüshasına yansıtmaktadır.

Örnek 1: es-Sagâni, Kitâbu't-Tefsîr'in Ahkâf Sûresi kısmında yer alan 4827 numaralı
hadisten önce bu sûrenin 4. âyetinde geçen 'أَوْ أَتَارَةً' lafzının altı vecih üzerine okunabil-
diğini hareketli bir şekilde hâşiyede işaret etmiş ve kıraat bilgisi vermiştir (**bkz. Resim:
48**).

Örnek 2: es-Sagâni, Kitâbu't-Tefsîr'in İnşikâk Sûresi kısmında yer alan 4940 numaralı
hadiste geçen 'لَتَرْكَبُنَّ' âyet lafzının İbn Kesîr, Ali ve Halef tarafından bu şekilde kıraat
edildiğini ancak İbn Ömer ve İbn Abbâs kıraatinin 'لَيَرْكَبُنَّ' şeklinde olduğunu hâşiyede
ifade etmiştir (**bkz. Resim: 49**).

Örnek 3: es-Sagâni, Kitâbu't-Tevhîd'in 3. bâbının başlığında verdiği Zâriyât Sûresi'nin
58. âyetini kıraat farklılığına dayanarak 'إِنَّ اللَّهَ هُوَ الرَّزَّاقُ ذُو الْقُوَّةِ الْمَتِينُ' lafızlarıyla değil de
'إِنِّي أَنَا الرَّزَّاقُ ذُو الْقُوَّةِ الْمَتِينُ' lafızlarıyla vermiş ve hâşiyede bu duruma şöyle işaret etmiştir:
"Nüshalarda aynen bu lafızlarla yer almaktadır. Nasıl kıraat edildiğini bilmeyen bir kıs-
ım nüsha sahipleri bu kısmı düzeltmişlerdir. Ancak bu lafızlar Abdullâh b. Mes'ûd'un
kıraat ettiği lafızlardır. O şöyle demiştir: Nebî (s.a.) bana 'إِنِّي أَنَا الرَّزَّاقُ ذُو الْقُوَّةِ الْمَتِينُ' lafız-
larıyla okutmuştur" (**bkz. Resim: 50**).

3. es-Sagâni'nin Râvî İzahları

es-Sagâni, nüshasında sıklıkla hadislerin isnadında zikri geçen râvîlere dair
de bilgi vermektedir. Verilen bu bilgiler sayesinde kimi zaman isim benzerli-

ğinden dolayı râvîlerin birbiriyle karışma ihtimali ortadan kalkmakta veya yeterli kadar bilgi verilmeyen sadece künyesi ya da nisbesiyle anılan râvîlere dair ek bilgiler vermektedir.

Örnek 1: Kitâbu'l-Hacc'ın 34. bâbında yer alan 1568 numaralı hadisin devamında Buhârî tarafından yapılan şu açıklamada 'أَبُو شِهَابٍ لَيْسَ لَهُ مُسْنَدٌ إِلَّا هَذَا' ismi sadece "Ebû Şihâb" şeklinde künyesiyle zikrolunan râvînin kim olduğu noktasında es-Sagâni açıklama yapma ihtiyacı hissetmiştir. İki tane Ebû Şihâb olduğunu, bunların birbirleriyle karıştırılmaması gerektiğini ve burada kastedilenin Mûsâ b. Nâfi' el-Hüzeli el-Hannât olduğunu ifade eden es-Sagâni diğer Ebû Şihâb'ın ise Abdurabbih b. Nâfi' el-Hannât olduğunu ve bu râvînin hadis rivâyetinde zayıf kabul edildiğini vurgulamıştır (**bkz. Resim: 51**).

Örnek 2: Kitâbu'l-Hibe'nin 17. bâbında yer alan 2597. hadisin metninde Ezd kabilesinden olduğu ifade edilen "İbnü'l-Ûtbiyye" isimli şahıs hakkında es-Sagâni, bu ismi muhaddislerin hem bu şekilde hem de "İbnü'l-Lütbiyye" şeklinde telaffuz ettiklerinden bahsetmiş, doğru olanın ikincisi olduğunu ve bu kişinin isminin Abdullâh olduğunu ifade etmiştir (**bkz. Resim: 52**).

Örnek 3: Kitâbu Ehâdisi'l-Enbiyâ'nın 11. bâbında yer alan 3370. hadisin isnadında adı "Ebû Ferve Müslim b. Sâlim el-Hemedâni" olarak zikredilen râvînin ismine dair hâşiyede açıklama yapan es-Sagâni, iki tane Ebû Ferve olduğundan bahsetmekte, Hemedâni nisbeli olan Ebû Ferve'nin isminin Urve b. el-Hâris olduğuna dikkat çekmiş, Müslim b. Sâlim'in el-Hemedâni olarak zikrolunmasının ise hatalı olduğunu belirtmiştir (**bkz. Resim: 53**).

Örnek 4: Kitâbu Fezâilî'l-Kur'an'ın 13. bâbında yer alan 5015 numaralı hadisin isnadında adı geçen ed-Dahhâk el-Mişrakî'nin⁸¹ nisbesi es-Sagâni nüshası dışındaki diğer Buhârî nüshalarında "el-Meşrikî" şeklinde zikrolunmuştur. Nüshasının ana metnini "el-Mişrakî" şeklinde yazan es-Sagâni hâşiyede Mişrak'ın Hemedân'da bir soy olduğunu ifade etmiş, mim harfini fethalı olarak yazanların tashifte bulduklarını Askerî'yi (v. 382/992) kaynak göstererek zikretmiştir. Ayrıca İbn Mâkûlâ'nın (v. 475/1084) bu ismi ra harfini kesralı bir şekilde (Mişrikî) yazdığını ama doğru olanın fethalı hâli olduğunu hâşiyede dile getirmiştir (**bkz. Resim: 52**).

Türkiye Kütüphanelerindeki es-Sagâni Nüshaları

Türkiye kütüphanelerinde kayıtlı, sayısı 1500'ü aşan *Sahîh-i Buhârî* nüshasını incelemeye tabi tuttuğumuz geniş kapsamlı taramalarımız neticesinde es-Sagâni'nin *Sahîh-i Buhârî* nüshasının yirmiden fazla yazması tespit edilmiştir. Belli başlı özellikleriyle dikkat çekenlerinin tanıtılacağı bu başlıkta öncelikle ifade edilmelidir ki bu nüshalar içerisinde es-Sagâni'nin kendi nüshası (*asıl*) bulunmamaktadır. Tamamı kopya (*fer'*) nüshalar olan bu yazmaların bir kısmı iki veya dört cilt hâlinde çoklu ciltlerden oluşmakta, önemli bir kısmı ise tek bir ciltte toplanmış Buhârî nüshalarıdır.

⁸¹ Bu isim Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebir*'inde de "Mişrakî" şeklinde yer almıştır (bkz. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, Haydarabad, ty., IV, 335).

es-Sagâni nüshası olduğu tespitinde bulunurken göz önüne bulundurduğumuz en önemli husus şüphesiz yazmanın başında veya sonunda bunun açık bir şekilde belirtilmiş olmasıdır. Önemli sayıdaki nüshada bu durum geçerli olmakla birlikte konuyla ilgili açık bir ifadenin söz konusu olmadığı nüshalar ise es-Sagâni nüshasında olan ve başka hiçbir nüshada yer almayan ilave açıklamalar itibarıyla tetkik edilmiş ve es-Sagâni nüshası olup olmadıklarına buna göre karar verilmiştir. Özellikle metnin hâşiyesinde yer alan açıklamalardan hareketle es-Sagâni'nin kullandığı rumuzları içeriyor olup olmaması bu noktada büyük işlev görmüş ve o nüshanın es-Sagâni nüshasıyla olan irtibatı kolaylıkla müşahede edilebilmiştir.

es-Sagâni nüshası olduğu tespit edilen yazmaların hem metinlerinin hem de hâşiyedeki yoğun açıklamalarının birbiriyle uyumluluk arzemesi, tespiti kolaylaştıran bir başka unsurken, bu bakış açısıyla tetkikten geçirilen yazmaların bir kısmının es-Sagâni nüshasını ancak kısmen yansıttığı görülmüştür. Yine bu yazmalar içerisinde ana metni ve açıklamaları itibarıyla Buhârî'nin diğer nüshalarından yazılmış olmakla birlikte es-Sagâni'ye ait rumuz ve açıklamaların sonradan eklendiği nüshalar da mevcuttur.

Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Damad İbrahim Paşa Koleksiyonu, nr. 266-269'da dört cilt hâlinde kayıtlı bulunan *Sahîh-i Buhârî* nüshası yaptığımız taramalar neticesinde sahip olduğu meziyetler itibarıyla es-Sagâni nüshaları içerisinde en fazla dikkat çekenidir. Müstensihî Hüseyin b. Yûsuf el-Vestânî (v. 858/1454) tarafından Tebriz'de hicrî 831 yılı Ramazan ayında istinsahına başlanmış ve 833 yılı Şevvâl ayı sonunda istinsahı tamamlanmıştır. Ferağ kaydında Hüseyin b. Yûsuf el-Vestânî kendi nüshasını es-Sagâni nüshasından menkûl bir nüshayı esas alarak yazdığını ifade etmektedir.⁸² 277 x 170 cm ebadında, 21 satır adediyle tek bir müstensihînin kaleminden çıkan bu dört ciltlik es-Sagâni nüshası okunaklı yazısıyla ve birinci ile ikinci cildinin sonunda es-Sagâni'nin kendi nüshasına not ettiği kayıtları ihtiva ediyor olması yönüyle ayrıca önemi haizdir. Bu kısımlarda nüshası hakkındaki bilgiler bizzat es-Sagâni'nin dilinden aktarılmaktadır. Buna göre esas aldığı nüshalara ve kullandığı rumuzlara dair açıklama yapan es-Sagâni, eserin ilk iki cildini Hint sahil beldelerinden birinde hapisteyken yazdığını ifade etmektedir. es-Sagâni'nin kısa süreli bu hapis hayatına yukarıda değinilmiştir.

Ragıp Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 338'de kayıtlı nüsha, Seyfüddin b. Muhammed isimli bir müstensihî tarafından 21 Rebiülevvel 840 tarihinde istinsah edilmiştir. es-Sagâni'nin rumuz ve açıklamalarını yoğun bir şekilde içeren bu nüsha 538 varaktan oluşmakta ve eseri eksiksiz olarak ihtiva etmektedir. Diğer nüshalarda örneği pek görülmeyen bir şekilde metinde gördüğü lafiz

⁸² Bu nüshanın Abdurrahmân el-Hilâlî'ye (v. 831/1428) ait olduğu ifade edilmiştir (bkz. Sehâvî, *ed-Davû'u'l-lâmi' li-ehli'l-karni't-tâsi'*, Beyrut, ty., III, 159).

farklılıklarını Aynî ve Kirmânî gibi şerhlerden teyid eden müstensih bu tutumuyla nüshasının değerini artırmıştır. Eserin zahriyesinde yer alan ve ‘*تال الصغاني*’ ile başlayan açıklamada es-Sagâni’nin kullandığı rumuzların izahı yapılmaktadır.

Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye, nr. 213’te kayıtlı tek mücellede bir araya getirilmiş iki ciltten oluşan bu nüshanın başında es-Sagâni’nin kullandığı rumuzlar açıklanmaktadır. Derviş b. Osman isimli müstensih tarafından hicrî 1098-1099 yıllarında yazılan nüsha, es-Sagâni’nin lafız farklılıklarına işaret ettiği rumuzları ve açıklamaları ihtiva etmektedir. Ayrıca bu nüshanın Mevlânâ Halîl Efendi tarafından başka Buhârî nüshalarıyla mukabele edilerek tashih edildiği vurgulanmaktadır (vr. 482^b).

Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, nr. 614’te kayıtlı Buhârî nüshası eserin Menâkıbu’l-Ensâr başlığından sonuna kadar olan kısmı ihtiva etmektedir. Muhammed b. Hasen b. Ali isimli müstensih tarafından 12 Zilkâde 830 tarihinde Tebriz’de istinsah edilmiş olan bu nüshanın ferağ kaydında es-Sagâni nüshasıyla tashih edilmiş bir nüsha esas alınarak yazıldığı ifade edilmiştir (vr. 392^a). 390 x 180 ebadında, toplam 396 varaktan oluşan eser es-Sagâni’ye ait rumuz ve açıklamaları baştan sona içermektedir. Nüshanın başında es-Sagâni’nin *Sahîh-i Buhârî*’yi hocalarından ne zaman ve nerede okuduğu kayıtlıdır. Bu kayda göre es-Sagâni, Buhârî’yi ilk olarak hocası İbnü’l-Husrî’den Mekke’de 609 yılında semâ’ etmiş, sonra 615 yılında Bağdat’ta İbnü’n-Nâkîd’a, 616 yılında ise yine Bağdat’ta Nizâmiye Medresesi’nde Ebû Sa’d el-Ezci’ye kıraat etmiştir (vr. 1^b).

Süleymaniye Kütüphanesi, İsmihan Sultan, nr. 93’te kayıtlı Buhârî nüshası Türkiye kütüphanelerinin sahip olduğu ilmî değeri en yüksek Buhârî nüshalarından biridir. Ünlü hadis âlimi Hâfız İbn Hacer’e okunmuş olan bu nüshanın zahriyesinde bunun kaydı yer almakta ve bu semâ’ kaydının sonunda İbn Hacer’e ait onay yazısı bulunmaktadır. Birçok nüshayı çeşitli rumuzlarla tek nüshada cem’ eden bu çalışmada esas alınan nüshalardan biri de es-Sagâni nüshasıdır. Eserin başında es-Sagâni’ye ait rumuzlar tafsilatıyla izah edilmiş, es-Sagâni nüshası dışında Mustansırıyye nüshası, Şümeysâtiyye nüshası gibi temel Buhârî nüshaları da bu çalışmada kullanılmış ve lafız farklılıkları söz konusu olduğunda hâşiyede rumuzlarla işaret edilmiştir. es-Sagâni nüshasına yoğun atıflar içeren bu nüsha Ferrûh b. Fîrûz b. Yahyâ isimli müstensih tarafından 10 Zilhicce 819 tarihinde Behbehân’da istinsah edilmiştir. İçerik olarak bazı formlarının eksik olduğunu müşahede ettiğimiz bu nüsha 418 varak olup, 245 x 160 cm ebadındadır ve başlı başına bir çalışmayı hak etmektedir.

Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, nr. 821’de kayıtlı Buhârî nüshası Muhammed b. Atâullah b. Abdülkerîm b. Nasr tarafından hicrî 786 yılında istinsah edilmiştir. Nüshanın başında müstensih esas aldığı nüshanın Muhammed b. Ebil Kâsım el-Mukri’ye ait olduğunu ve bu asıl nüshanın Bağdat’ta es-Sagâni

nüshasından yazıldığını vurgulamıştır. Ayrıca hem es-Sagâni nüshası hem de Firebrî nüshasıyla mukabele edildiğini ifade etmiş, Şam Emevî Câmiiindeki nüshayla da mukabele edildiğini ilave etmiştir. İlk dört varağı başka bir hatla sonradan ikmal edilmiş olan nüsha eserin başından Menâkıbu'l-Ensâr başlığına kadar olan kısmı ihtiva etmektedir. Hâşiye kısmında yoğun bir şekilde es-Sagâni'nin rumuz ve açıklamalarını içeren nüsha toplam 525 varaktır.

Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Feyzullah Efendi, nr. 474'te kayıtlı nüsha ise es-Sagâni'nin hocası İbnü'l-Husri ile başlaması yönüyle önemlidir. Müstensih, İbn Hacer'in şerhinde yer alan nüsha farklarını kendi nüshasına tek tek işlemiştir. es-Sagâni nüshasını İbn Hacer üzerinden dolayılı olarak aktardığı anlaşılan bu nüsha bu yönüyle yegâne örnektir. Ne var ki eserin başından Bâbu Fazlı Âişe başlığına kadar kısmını ihtiva etmektedir. Hâşiye kısmında yoğun bir şekilde es-Sagâni'nin açıklamalarını içeren nüsha Atâullâh b. Fazlullâh isimli müstensih tarafından hicri 915 yılında istinsah edilmiş olup toplam 525 varaktır.

Değerlendirme

Buhâri'nin *el-Câmi'u's-sahih*'inin Kur'an-ı Kerim'den sonra en sahih kitap olarak kabul edilmesinde İmâm Buhâri'nin kitabına aldığı hadisleri seçerken belirlediği sıhhat ölçüleri kadar nihai hâlini almasından itibaren müellifinin kaleminden çıktığı gibi eserin aslına uygun muhafazası ve rivâyetine verilen ehemmiyetin de etkili olduğu söylenebilir. Nüshaları üzerine gösterilen titizlik itibarıyla hiçbir esere nasip olmayacak bir ilgiye mazhar olan eser, oldukça erken denilebilecek bir dönemde günümüz tahkik kurallarının işletildiği çalışmalara konu olmuştur.

Sahih-i Buhâri'nin lafız farklılıklarına rumuzlarla işaret edilerek birden çok nüshasının tek nüshada cem' edilmesi faaliyeti es-Sagâni'den önce ilk olarak Asilî (v. 392/1002) ve Ebû Zer el-Herevî (v. 434/1043) tarafından icra edilmiş, ancak es-Sagâni (v. 650/1252) ile daha ileri bir seviyeye ulaşmıştır.

Lahorlu bir aileye mensup olan, uzun yıllar Abbâsi halifeleri adına Hindistan'da elçilik görevi icra eden ve özellikle Arap dili ve lügatçiliği konusunda hacimli telifleriyle ön plana çıkan Radıyyüddîn es-Sagâni'nin hadîsçilik yönü genel olarak onun Buhâri nüshasından haberdar olunmadığı için daha çok *Meşâriku'l-envâr* ve *el-Mevzû'ât* isimli eserleriyle bilinmektedir. Oysa es-Sagâni, Buhâri nüshasında ancak sahanın uzmanlarının icra edebileceği bir faaliyete imza atmış ve derin birikimini özellikle hâşiye kısmında yaptığı izahlarla nüshasına yansıtmıştır.

Ebû Zer'in esas aldığı Müstemli, Küşmihenî ve Hammevî nüshalarına ek olarak Firebrî'nin tashih notunun yer aldığı ve Buhâri'nin yaşadığı dönemde yazıldığını belirttiği kadim bir Buhâri nüshasını da esas alan es-Sagâni, bu dört nüsha arasındaki lafız farklılıklarına titizlikle işaret ederek kendi nüshasını meydana getirmiştir. es-Sagâni nüshasını diğerlerinden farklı kılan, Bağdad

nüshası/en-nüşatü'l-Bağdâdiyye olarak bilinen kadîm nüshaya dayanıyor olması itibariyle Firebrî'den sonra oluşan nüshalar arası birtakım farklılığı bizzat Buhârî'nin veya Firebrî'nin notlarıyla çözüme kavuşturmuş olmasıdır.

es-Sagâni, nüshasında sadece lafız farklılıklarına temas etmemiş, yeri geldiğinde metni tashih etmiş, gerekli gördüğü yerlerde kelimelerin lügat izahlarına veya Arap dilindeki başka kullanım şekillerine de temas etmiştir. Ayrıca râviler hakkında ek bilgiler vermeyi ve hadisin başka tariklerine işaret etmeyi de ihmal etmemiştir.

es-Sagâni nüshasının bir başka dikkat çeken yönü ise hadislerin başında veya sonunda diğer nüshalarda yer almayan Buhârî'ye ait birtakım ilave izahlar içermesidir. Bu kısımlarda Buhârî yeri geldiğinde hadise dair kendisine sorulan sorulara cevap vermekte veya hadiste geçen râvî isimlerini ya da bazı kelimeleri izah etmekte, ayrıca hadislere dair ek bilgiler verdiği görülmektedir. es-Sagâni nüshasında yer alan bu ilave bilgiler sayesinde Buhârî'nin eserini tasnif sürecinde göz önünde bulundurduğu birtakım sâikleri de anlama imkânına sahip olabilmekteyiz.

es-Sagâni nüshasının diğer tüm Buhârî nüshalarından ayrılan yönlerini elinin üzerinde örnek üzerinden görselleriyle birlikte ortaya koymaya çalıştığımız bu makalede diğer nüshalarla es-Sagâni nüshası arasındaki en belirgin farklılığın genellikle hadis bittikten sonra Buhârî tarafından yapılan izahlar üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Çok sınırlı sayıda da olsa isnaddaki râvî isimlerinin yazılışı veya hadisin metnindeki kelimelerin verilmiş şekillerinde de farklılıkların söz konusu olduğu müşahede edilebilmektedir. Metindeki müzekker-müennes uyumsuzlukları başta olmak üzere, kelimelerin tekil-çoğul formlarının veya kalıplarının verilmiş şekillerindeki birtakım kullanımlar dilci bir kimliğe sahip olan es-Sagâni'nin dikkatini çekmiş ve bu kelimelerin Arap dilindeki diğer kullanımlarına nüshasında muhakkak işaret etmiştir.

es-Sagâni'nin ayrıca "*nüshalarda bu kelime şöyledir ama doğrusu şu olmalıdır.*" tarzında yaptığı izahlarla yer yer Buhârî nüshasını tashih ettiği de görülmektedir. Esas aldığı nüshalar üzerinden müşkili çözemeyen es-Sagâni'nin bu noktada özellikle müracaat kaynağı ise hadisin diğer tariklerinin verildiği müstahrec türü çalışmalar olmuştur. Özellikle İsmâilî ve İbn Umâre'nin *Müstahrec*'lerine sıklıkla müracaat ettiği görülen es-Sagâni'nin kelimelerin esas aldığı nüshalardaki yazılış şekillerine rumuzlarıyla birlikte işaret edip geçmemesi, müstahrecler üzerinden veya lügat birikiminden istifade ederek müşkili halletmeye çalışması *Sahîh-i Buhârî* üzerinde ancak İbn Mülakkın (v. 804/1401) ve İbn Hacer'de gördüğümüz tarzda bir uzmanlık ortaya koyduğunu göstermektedir.

Bu çalışma kapsamında Türkiye kütüphanelerinde tespiti yapılan nüshalar içerisinde es-Sagâni'nin kendi nüshasının (*asl*) bulunmadığı, tamamının kopya (*fer*) nüshalar olduğu öncelikle vurgulanmalıdır. Bir kısmı iki veya dört

cilt hâlinde çoklu ciltlerden oluşan yazmaların önemli bir kısmı ise tek bir ciltte toplanmış Buhârî nüshalarıdır. es-Sagâni nüshası olarak tespiti yapılan yazmaların hem metinlerinin hem de hâşiyedeki yoğun açıklamalarının birbiriyle uyumluluk arz ettiği görülmüş, bunun yanında birbirleriyle mukayesesi yapıldığında bazılarının ise es-Sagâni nüshasındaki unsurları kısmen yansıttığı müşahede edilmiştir. Yine bu yazmalar içerisinde ana metni ve açıklamaları itibarıyla Buhârî'nin diğer nüshalarından yazılmış olmakla birlikte es-Sagâni'ye ait rumuz ve açıklamaların sonradan eklendiği nüshalara da tesadüf edilmiştir.

Tespit edilen nüshalar içerisinde es-Sagâni'nin kendi nüshasının sonuna yazdığı notları aynen yansıtması itibarıyla Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Damad İbrahim koleksiyonundaki dört cilt hâlinde kayıtlı bulunan es-Sagâni nüshası özellikle dikkat çekmektedir. Ön plana çıkan bir başka nüsha ise es-Sagâni'nin *Sahih-i Buhârî*'yi hangi hocasından, hangi tarihte, nerede okuduğunu ifade ettiği ve müellif Buhârî'ye kadar ulaşan isnad ile başlıyor olması yönüyle yine Süleymaniye Kütüphanesinde yer alan Laleli koleksiyonundaki nüshadır.

el-Câmi'u's-Sahih'in Buhârî'den sonra geçirdiği süreci ortaya koymak adına eserin aslına uygun muhafazası ve rivâyetinde sergilediği gayretle dikkat çeken Radıyyüddin es-Sagâni'nin (v. 650/1252) *Sahih-i Buhârî* nüshasını tanıtmayı hedefleyen bu çalışma kapsamında Türkiye kütüphanelerinde es-Sagâni nüshasının yirmiden fazla kopyasının (*furû*) tespit edilmiş olması Türkiye'nin sahip olduğu zengin yazma eser birikimini bir nebze de olsa ortaya koymaktadır. Mevcudiyeti konusundaki belirsizlikten dolayı sahanın uzmanlarının dahi istifade edemedikleri bu mühim nüsha, bu çalışma kapsamında ortaya konulan bilgiler ışığında *Sahih-i Buhârî* araştırmalarının temel kaynaklarından biri hâline gelmelidir.

“*Sahih-i Buhârî* Nüshalarına Dair Yeni Bulgular II: es-Sagâni Nüshası ve Türkiye Kütüphanelerindeki Yazmaları”

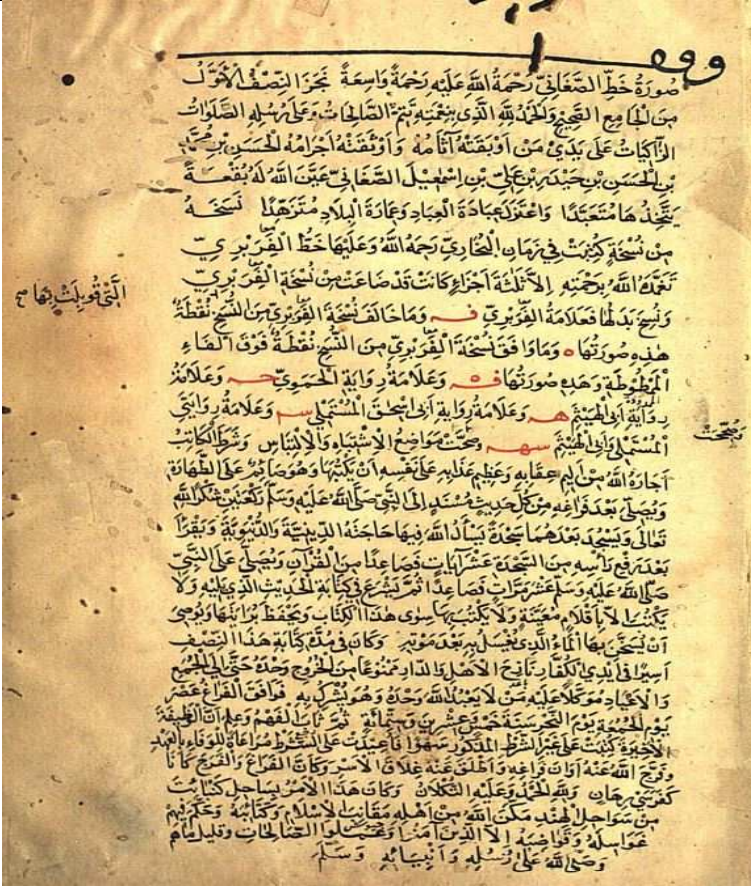
Özet: Bu çalışma Radıyyüddin es-Sagâni'nin (v. 650/1252) *Sahih-i Buhârî* nüshasının hususiyetlerini, diğer Buhârî nüshalarından ayrılan yönlerini ve Türkiye'de tespiti yapılan yazmalarını ele almaktadır. Günümüze ulaşmış olmadığı konusunda belirsizlikler bulunan es-Sagâni'nin Buhârî nüshasının Türkiye'de yirmiden fazla kopyası (*furû*) tespit edilmiştir. Çalışmada önce es-Sagâni'nin hayatı ve ilmi kişiliği ele alınmış, sonra nüshasının özellikleri üzerinde durulmuştur. Diğer Buhârî nüshalarından ayrılan yönleri örnekleriyle birlikte ortaya konulmuştur. Türkiye'de tespiti yapılan nüshaların ön plana çıkanları tanıtarak çalışma sonlandırılmıştır. Buhârî'nin yaşadığı dönemde yazılan ve talebesi Firebrî'nin tashihiini içeren kadim bir nüshaya dayanıyor olması es-Sagâni nüshasını diğerlerinden ayıran en belirgin özelliktir. Bu nüshayı esas alıp başka üç nüsha için işaretler belirleyen es-Sagâni, nüshalar arasında lafız farklılığı meydana geldiğinde bunlara hâşiyede işaret etmiş ve günümüz tahkik kurallarını o dönemde büyük oranda işletmiştir. Firebrî'den sonra oluşan nüshalar arası birçok farklılığı bizzat Buhârî'nin veya Firebrî'nin notlarıyla çözüme kavuşturan es-Sagâni'nin Buhârî nüshası ayrıca hâşiyede kısmındaki açıklamalarla es-Sagâni'nin dilci kimliğini yoğun bir şekilde hissettirmektedir. Türkiye'deki zengin yazma eser külliyyatının es-Sagâni nüshasını ilgilendiren yönü bu makale ile ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Atf: Arafat AYDIN, “Sahih-i Buhâri Nüshalarına Dair Yeni Bulgular II: es-Sagâni Nüshası ve Türkiye Kütüphanelerindeki Yazmaları”, *Hadis Tetkikleri Dergisi (HTD)*, XIV/1, 2016, ss. 7-50.

Anahtar Kelimeler: Buhâri, el-Câmi’u’s-sahih, Râdiyüddin es-Sagâni, Firebrî, Yazma

EKLER

Resim 1: Damad İbrahim nr. 267, vr. 268^a:

Resim 5: Damad İbrahim nr. 266, vr. 224^b:

غَيْرِ حِلٍّ ثُمَّ يَصُومُهُ ثُمَّ دَخَلْنَا عَلَى أُمِّ سَلَمَةَ فَقَالَتْ مِثْلَ ذَلِكَ قَالَ أَبُو جَعْفَرٍ
سَأَلْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ إِذَا فُطِرَ يَكْفُرُ مِثْلَ الْجَمَاعِ قَالَ لَا الْآتِي الْأَحَادِيثَ
لَمْ يَقْنَعَهُ وَإِنْ صَامَ الدَّهْرَ **بَابُ الصَّائِمِ إِذَا أَكَلَ وَشَرِبَ نَاسِيًا**

Resim 6: Laleli nr. 614, vr. 290^a:

عاشية للفريسي
قال محمد بن يوسف قال أبو جعفر الورق
حدثني أبو عبد الله قال سمعت أبا عبد الله عليه السلام
يقول سمعت أبا عبد الله يقول قال الأصمعي
وأبو عمر وغيرهما جاءه ثلوث الرجال الخنزير
الأصل من كل شيء والوقت من الشيء اليسير
الأصمعي قال للسر

Resim 7: Damad İbrahim nr. 266, vr. 176^a:

يُعْطُونَ قَبْلَ الْفِطْرِ يَوْمَ أَوْ يَوْمَيْنِ قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ بَنِي يَعْنِي بَيْعَ قَالَ
كَانُوا يُعْطُونَ لِجَمْعِ لَا لِلْفُقَرَاءِ **بَابُ صَدَقَةِ الْفِطْرِ عَلَى الصَّغِيرِ وَالْكَبِيرِ**

Resim 8: Damad İbrahim nr. 267, vr. 16^b:

فِي النَّسِيئَةِ قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ سَمِعْتُ سَيْلَمَانَ بْنَ حَرْبٍ يَقُولُ لَا
رَبِّي إِلَّا فِي النَّسِيئَةِ قَالَ هَذَا عِنْدَنَا فِي الذَّهَبِ بِالْوَرَقِ وَالْحِنْطَةِ
بِالشَّعِيرِ مَتَفَاضِلًا لَا بِأَسْبَهِ نِيَابِكِ وَلَا خَيْرٍ فِيهِ نَسِيئَةٌ
بَابُ بَيْعِ الْوَرَقِ بِالذَّهَبِ نَسِيئَةً نَاحِصُ بْنُ عَمْرٍو

Resim 15: Damad İbrahim nr. 269, vr. 28^a:

قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ إِنَّمَا أَرَدْنَا مِنْ هَذَا حَدِيثِ ابْنِ عَبَّاسٍ وَالشَّيْخِ عُمَرَ
مُرْسَلًا بِأَبِ الْإِمْتِدَادِ وَالْحُجْلِ مِنَ الرَّمَدِ فِيهِ عَنْ أُمِّ عَطِيَّةَ بِأَمْسَلِكِ

Resim 16: Damad İbrahim nr. 266, vr. 16^a:

لَا قَارِئَ الْحَرْبِ قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ حَرَبٌ حَيَاةٌ وَبَلِيَّةٌ مَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عَبْدِ الْوَهَّابِ قَالَ

Resim 17: Damad İbrahim nr. 266, vr. 17^b:

فَقِيلَ لَهُ أَحْمِلْ حُرُونًا فِي مَكَتَلٍ فَإِذَا أَقْدَمَ فَهُوَ تَمْرٌ فَانطَلِقْ وَانظُرْ مَعَهُ بِهَا نُوشَعُ بْنُ
قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ يُقَالُ بِالسِّبِينِ وَالسِّبِينِ يُرْسَعُ وَيُرْسَعُ وَحَمَلُ حُرُونًا فِي مَكَتَلٍ حَتَّى كَانَا عِنْدَ الْعَجْنِ

Resim 18: Damad İbrahim nr. 267, vr. 83^a:

تَعَالَى لَنْ يَتْرَكَ مِنْ عَمَلِكَ شَيْئًا قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ هَكَذَا قَالَ لَنْ يَتْرَكَ
بِتَسَدِّ يَدِ النَّاءِ وَالصَّوَابُ لَنْ يَتْرَكَ مَخْفُضٌ لِنَاءٍ وَخَفِيفُهَا وَتَفْسِيرُهُ
لَنْ يَنْقُصَكَ بِأَبِي مُحَمَّدِ بْنِ بَشَّارٍ مَا عَبْدُ الْوَهَّابِ قَالَ يَا أَيُّوبُ عَنْ عُمَرَ

Resim 19: Damad İbrahim nr. 267, vr. 131^b:

وَصَفْوَانَا إِذَا كَثَبْتُمْ فَعَلَيْكُمْ بِاللَّبْلِ قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ الْكُتُبُ
يَعْنِي الْكُتُوبَكُمْ بِأَبِي الْفَوَيْزِ الْجَرَّابِ وَجُوهَا يَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ مُوسَى

Resim 20: Damad İbrahim nr. 268, vr. 215^a:

أَنَاءَ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ أَنَاءُ سَاعَاتٍ وَاحِدَهَا فِي

Resim 21: Damad İbrahim nr. 269, vr. 108^b:

يَا بَدْعَاءُ إِذَا عَلَا عَقِبُهُ قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ خَيْرٌ عَقِبًا
عَاقِبَةٌ وَعُقْبًا وَعَاقِبَةٌ وَاحِدٌ وَهِيَ الْأَخِرَةُ مَسِيْمٌ بِنُحْرِبٍ قَالَ مَاحِرٌ

Resim 22: Damad İbrahim nr. 267, vr. 45^b:

قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ ثَوْرُ بْنُ زَيْدٍ مَدَنِيٌّ
وَتَوْرُ بْنُ يَزِيدٍ شَامِيٌّ

Resim 23: Damad İbrahim nr. 267, vr. 149^b:

خَدْعَةٌ قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ أَبُو بَكْرٍ هُوَ بَوْرُ بْنُ أَصْرَمَ
مَا صَدَقَ بِنُ الْفَضْلِ

Resim 24: Damad İbrahim nr. 269, vr. 55^a:

يَتَنَافِيهِ صُورَةٌ وَلَا كَلْبٌ قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ هُوَ عَمْرُ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ زَيْدِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ
بْنِ عَمْرِو بْنِ كَاتِبٍ مَنْ لَبِثَ لَمْ يَدْخُلْ يَتَنَافِيهِ صُورَةٌ مَا عَدَدَ اللَّهُ بِنُ مَسْمِيَّةً

Resim 25:
Damad İbrahim nr. 267, vr. 241^a:

اسمها
خَرَائِنٌ مَقَاتِلٌ فِي مَعْرَاةٍ
نِ أَحَافِئِ أَنْ تَنَاقَسُوا
كَذَا وَقَعَ خَرَائِنٌ مَفَاتِيحُ
وَكَاثِمًا انْقَلَبَتْ عَلَيْهِ

Resim 26:
Damad İbrahim nr. 267, vr. 117^b:

وَلَقَدْ نَبَّ قَوْمٌ أَحَدِكُمْ
مَنْ لَحْتَهُ أَوْ مَوْضِعُ
قِيَمِهِ يَبْحَى سَوَاطِنُ
أَحَدِكُمْ مِنَ الدُّنْيَا
وَمَا فِيهَا هَمٌّ
لَا أَرْتَقِعُ فِي النَّسْرِ قِيَمَهُ لِأَنَّهُ إِلَى
وَأَنَا مَعْرُوفٌ بِالنَّسْرِ لَمْ يَكُنْ ذَلِكَ الْوَادِعُ
وَهُوَ الْمَسْطُورُ الْمَخْتَدُّ مِنَ الْكَلْبِ
الَّذِي يُبْرَأُ مِنْ زَوَاهِدِهِ
بَيْنَ النَّاسِ فَتَقَدَّرَ وَجْهٌ

Resim 31: Damad İbrahim nr. 268, vr. 213^b:

أَنَّ رَجُلًا مِنَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ سَمِعَهُ يَقُولُ مَا أَرَى
 قَانَ مَا لَا أَحْسَنُ قَانَ مَا أَبْرَهِيمَ وَالْحَسَنُ الْمَشْرُوعُ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ
 قَانَ قَانَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَا أَحْسَنُ إِلَّا أَنْ يَقْرَأَ ثَلَاثًا

مشرف بن طعن من ميثاقان ومن فتح
 الميم فقد سخط قال ابو احمد السكوني
 وقان ابن موكولا بكسر الهمزة والواو
 بنفها ه

Resim 32: Damad İbrahim nr. 268, vr. 204^a:

الْأَسْوَدُ بْنُ قَيْسٍ قَالَ سَمِعْتُ جَدِّي بَابَ الْجَعْلَى قَالَتْ امْرَأَةٌ يَا رَسُولَ اللَّهِ مَا
 أَرَى صَاحِبَكَ إِلَّا بَطَلَ قَوْلُكَ مَا وَدَّ عَدُوُّكَ وَمَا قَلَى **سُورَةَ**
الْمُنَشَّرِ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ وَقَالَ جَاهِدُ وَرَبِّكَ فِي الْمَلَائِكَةِ
 أَنْفَقْتُ شَقْلًا مَعَ الْعِيسِيِّينَ قَانَ ابْنُ عُيَيْنَةَ أَيْ مَعَ ذَلِكَ الْعِيسِيِّينَ أَحْسَنُ
 لِقَوْلِهِ هَلْ تَرَوْنَ بَنِي الْأَحْزَابِ وَالْحَسَنِيِّينَ وَنَظِيرَهُمْ عِيسِيِّينَ
 وَقَالَ جَاهِدُ قَانَ صَبِيحَةَ صَاحِبِكَ إِلَى رَبِّكَ وَنَظِيرَهُ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ الْمُنَشَّرُ

صنف
 كذا وقع في نسخة الفهرست في سائر
 النسخ وسماه وجه وقد رواه
 الامم في كتابه في بيان عماره من هذا
 الطريق أيضا على الصحيح فرواه
 الامم في كتابه في بيان عماره من هذا
 الطريق أيضا على الصحيح فرواه
 الامم في كتابه في بيان عماره من هذا
 الطريق أيضا على الصحيح فرواه

Resim 33: Damad İbrahim nr. 266, vr. 216^b:

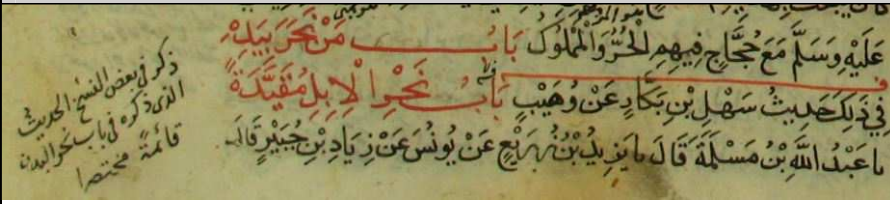
أَبِيهِ عَنِ عَلِيِّ قَالَ مَا عِنْدَ نَاشِئِ الْإِتَابِ وَهَذِهِ الصَّحِيفَةُ عَنِ النَّبِيِّ
 صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الْمَدِينَةُ حَرَمٌ مَا يَبِينُ عَائِلِي كَذَا مَنِ أَحَدَثَ فِيهَا حَدِيثًا
قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ كَرِهَ أَنْ يَقَالَ أَحَدٌ مَنِ

صنف
 في نسخة الفهرست في بيان عماره من هذا
 الطريق أيضا على الصحيح فرواه
 الامم في كتابه في بيان عماره من هذا
 الطريق أيضا على الصحيح فرواه
 الامم في كتابه في بيان عماره من هذا
 الطريق أيضا على الصحيح فرواه

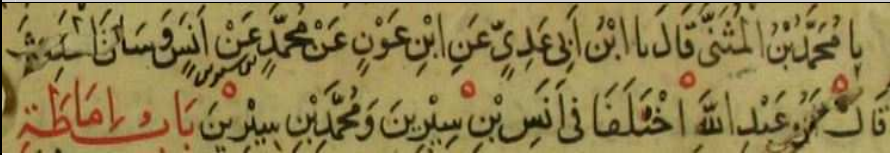
Resim 34: Damad İbrahim nr. 267, vr. 222^b:

يَوْمًا تَأْتُمْ وَقَوْلَ أَحَدٍ أَنْ نَقَصَ رَمْحَانُ تَمْرًا وَالْحِجَّةُ وَإِنْ نَقَصَ وَالْحِجَّةُ
 تَمْرًا رَمْحَانُ وَقَالَ أَبُو الْحَسَنِ كَانَ إِسْحَاقُ بْنُ رَاهُوَيْهٍ يَقُولُهُ لَا يَنْقُصَانِ
 فِي الْفَرَصِيلَةِ إِنْ كَانَ تِسْعَةَ وَعِشْرِينَ أَوْ ثَلَاثِينَ **بَابُ قَوْلِ النَّبِيِّ**
صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَا تَكْتُبُوا وَلَا تَحْسَبُوا بَادِمٌ بِأَسْبَعَةٍ قَانَ مَا الْأَسْوَدُ

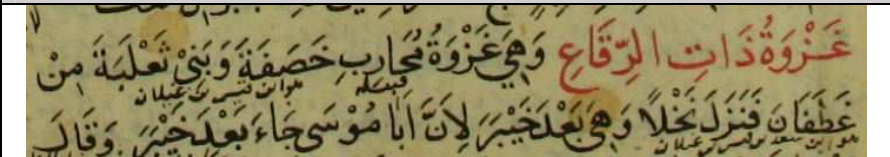
Resim 41: Damad İbrahim nr. 266, vr. 199^a:

Resim 42: Damad İbrahim nr. 268, vr. 275^b:

Resim 43: Damad İbrahim nr. 268, vr. 57^b:

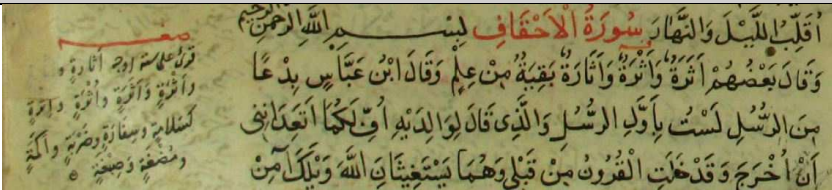

Resim 44: Damad İbrahim nr. 266, vr. 68 ^b :	Resim 45: Damad İbrahim nr. 268, vr. 209 ^a :	Resim 46: Turhan Valide nr. 69-2, vr. 296 ^a :

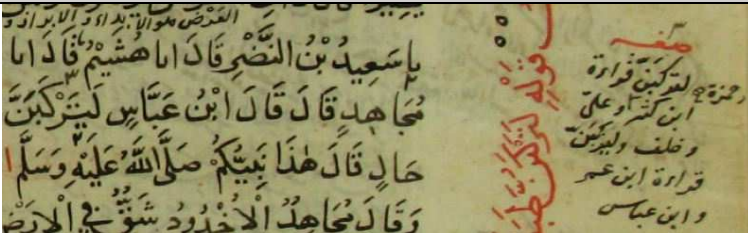
Resim 47: Damad İbrahim nr. 269, vr. 129^a:

Resim 48: Damad İbrahim nr. 268, vr. 181^a:

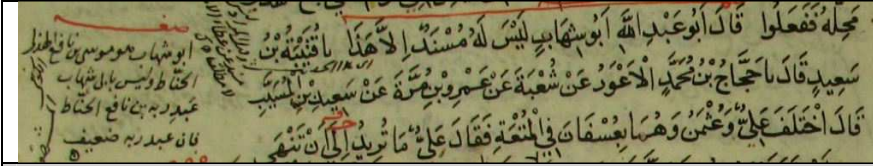
Resim 49: Damad İbrahim nr. 268, vr. 201^b:

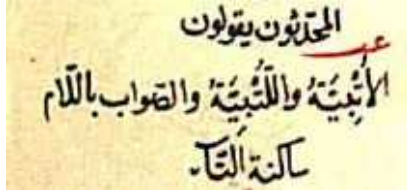
Resim 50: Damad İbrahim nr. 269, vr. 236^b:

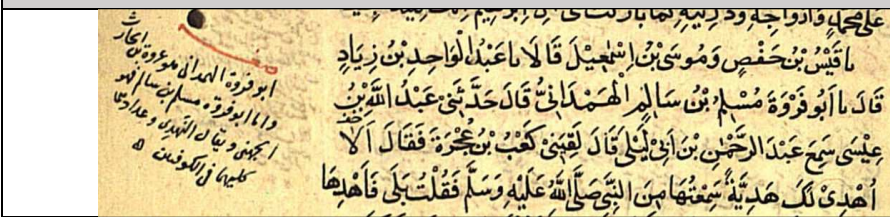
Resim 51: Damad İbrahim nr. 266, vr. 183^a:

Resim 52: Ragıp Paşa nr. 338, Vr, 509^a:

Resim 53: Damad İbrahim nr. 267, vr. 206^a:

Resim 54: Damad İbrahim nr. 268, vr. 213^b:

